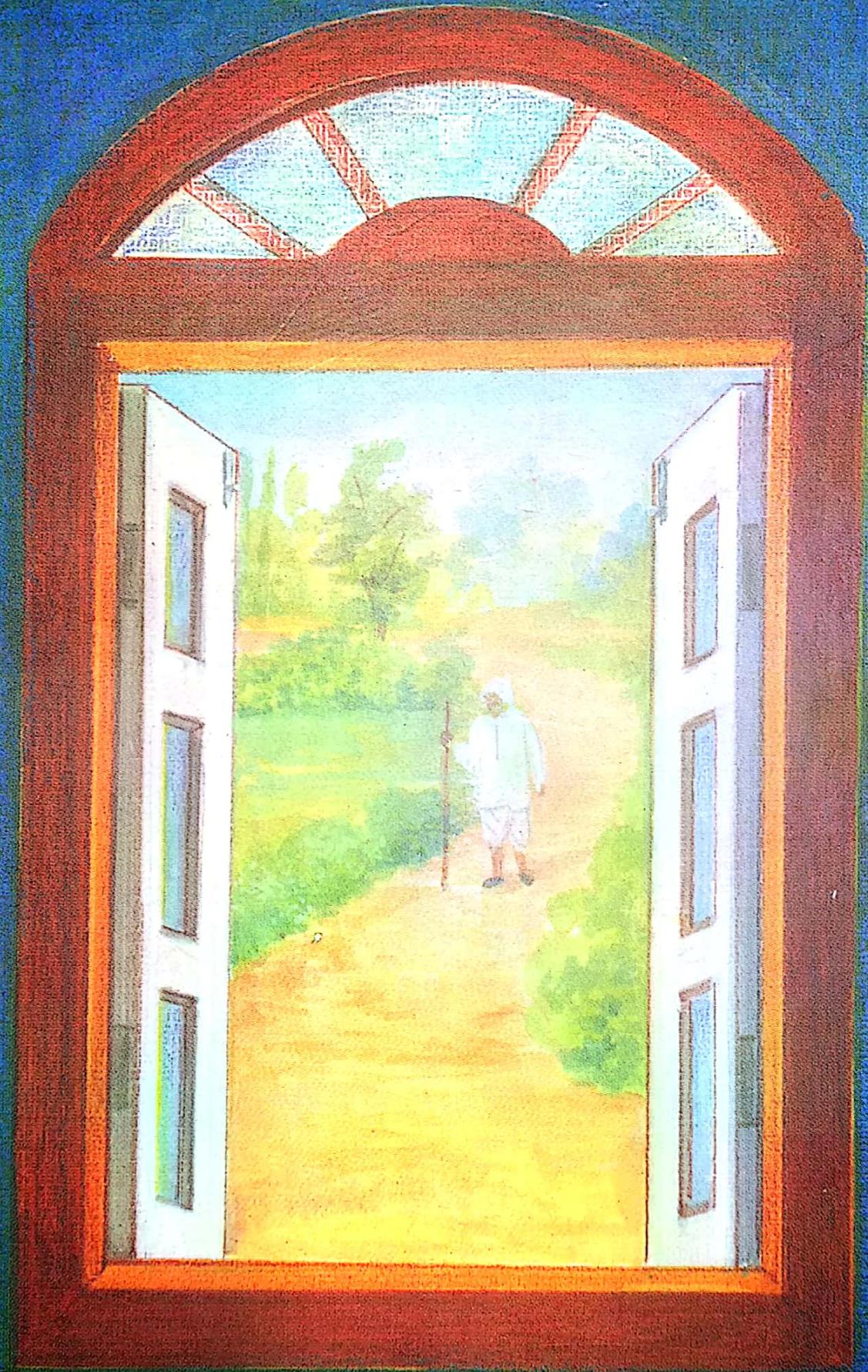

મત્ત

સર પ્રભાશંકર પણણી

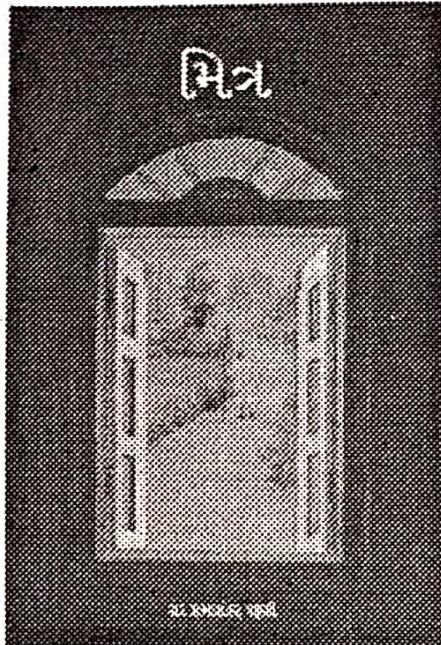
માત્ર

સર પ્રભાશંકર પણ્ડી

ગુજરાત ગંધીરન્ધે કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગંધીમાર્ગ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

મિત્ર

કિંમત : રૂ. 110

પુનર્મુદ્રણ : નવેમ્બર 2010
પ્રથમ આવૃત્તિ : ઈ.સ. 1970

MITRA

by Sir Prabhashankar Pattani

Published by Gurjar Grantha Ratna Karyalaya,
Opp. Ratanpolenaka, Gandhi Road, Ahmedabad – 380 001 (India)

© સર પ્રભાશંકર પટ્ટાણી

પૃષ્ઠ : 58+146

ઓપન વિન્ડો ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, ભાવનગર

ISBN : 978-81-8480-475-1

■ પ્રકાશક : અમરભાઈ ઠાકોરલાલ શાહ ગુજરાત ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય રતનપોળનાકા સામે,
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ – 380 001. ફોન : 22144663. e-mail :
goorjar@yahoo.com ■ ટાઇપસેટિંગ : શારદા મુદ્રણપલય 201, તિલકરાજ, પંચવટી
પહેલી લેન, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ – 380 006 : ફોન : 26564279 ■ મુદ્રક : ભગવતી
ઓફ્સેટ સી/16, બંસીધર ઓસ્ટેટ, બારડોલપુરા, અમદાવાદ – 380 004

અર્પણ

જે વ્યક્તિએ પોતાની આખરી કાળ સુધી પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના એક પરમ અડગ મિત્ર, ભક્ત અને ખાસ વિશ્વાસપાત્ર સલાહકાર તરીકે રહીને તેમની પાસેથી માન અને વિશ્વાસ મેળવ્યાં હતાં; જેમણે ગાંધીજીના દરેક પ્રયાસમાં સલાહથી અને જરૂર પડે ત્યારે સક્રિય પ્રયાસથી સર્જણ સહાય આપી તેમને સંતોષ્યા હતા; જેમણે ભાવનગર રાજ્યના કુટુમ્બની ત્રણ પેઢીની એકનિષ્ઠ સેવા કરી અને રાજ્યકુટુમ્બનું છિત, રાજ્યનું છિત અને ભાવનગરની પ્રજાનું છિત એ ત્રણોયનું ઐક્ય સાધી, તે ત્રણોયની સેવામાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પ્યું અને રાજ્યકુટુમ્બને અને પ્રજાજનોને સંતોષ્યા;

જેમણે મુંબઈ, દિલ્હી અને વિલાયતની કારોબારીના સંદર્ભ તરીકેના કાળ દરમિયાન પોતાની કાર્યદક્ષતાથી સારા દેશનું હદ્દય જીત્યું હતું અને પરદેશમાં પણ સ્વપ્રયત્નથી દેશની પ્રતિષ્ઠા અને મોભો વધાર્યો હતાં;

અને જેમની શક્તિ, દુરંદેશી, સરળતા, સ્નેહ અને નિઃસ્વાર્થતા આજે દેશભરમાં પણ માનપાત્ર ગણાયાં છે. — તે મહાપુરુષની આ હદ્દયોર્ભિઓ તો એમણે પોતાની જીવનની સર્વ સેવાઓ જેને અર્પા તેને ચરણે જ શોભે.

એટલે આ સંગ્રહ ભાવનગરના રાજ્યકુટુમ્બને, ભાવનગરની પ્રજાને, સ્વ. ગાંધીજીની સ્મૃતિને અને સમસ્ત ગુજરાતને અર્પણ કરું છું અને યોગ્ય વસ્તુનો યોગ્ય સ્થળે વિનિયોગ કરી ત્રણમુક્તિનો સંતોષ અનુભવું છું.

(૧૯૭૦ની આવૃત્તિ)

— મહેશ અનંતરાય પણ્ડિશી

પ્રસ્તાવના

સ્વ. સર પ્રભાશંકર પદ્માણીનો આ કાવ્યસંગ્રહ જોઈને મને આનંદ થયો. પદ્માણીસાહેબ સાથે મારો પ્રથમ મેળાપ, હું ધંધાર્થે ઈ. ૧૯૨૨ની સાલમાં ભાવનગર ગયો ત્યારે થયેલો, ત્યાર પછી એ વધતો ગયો અને એટલો મીઠો અને ગાઢ બન્યો કે તેઓ મારાં પત્ની અ. સૌ. લીલાવતીને પોતાની પુત્રી તરીકે ગણતા. તેઓ એક કુશળ, શાષ્ણા અને અનુભવી રાજકર્તા હતા. તે કાળના દેશી રાજ્યમાં અને બ્રિટિશ હિંદમાં પદ્માણીસાહેબે ઘણા ઊંચા હોદાઓ ભોગવ્યા હતા અને આપણા અગ્રગણ્ય રાજપુરુષોમાં એમની ગણના થતી. પ્રતિભાવાન, સૌજન્યશીલ અને ઉદાર સંસ્કારી મહાનુભાવ તરીકે એમની સુવાસ એમના વિશાળ સ્નેહીવર્ગ અને મિત્રમંડળમાં હજુ ફેલાયેલી છે. એમને વિદ્યાવ્યાસંગ, સાહિત્ય અને વાચનનો શોખ હતો. એમના અત્યંત કાર્યશીલ જીવનની કેટલીક પળો તેઓ અભ્યાસ અને લેખનમાં ગાળતા. મને યાદ છે કે તેઓએ ભાવનગર, મુંબઈ અને લાઠીમાં મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોનાં અધિવેશનોમાં રસપૂર્વક અને સક્રિય ભાગ લીધેલો.

રાજ્યખટપટમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા છતાં પદ્માણીસાહેબની રસિકતા જરાય કુંઠિત થઈ નહોતી. એ ઉર્મિલ સહદ્યતાની પ્રતીતિ મને ‘ઉઘાડી રાખજો બારી’ના શીર્ષકવાળું કાવ્ય વાંચીને થયેલી. આ ગુણ એમની લગભગ બધી કવિતાઓમાં જોવા મળે છે.

ભાઈ રામપ્રસાદ બક્ષીએ કહ્યું છે તેમ ઘણી કવિતાઓ સંસ્કૃતનાં સુભાષિતો જેવી છે. તેમાં એમના અનુભવો, વિચારો અને ઉર્મિઓનું આવિજ્ઞરણ થયું છે.

તેઓ વયોવૃદ્ધ અને રાજકારણવિશારદ હતા તોપણ અદ્ભુત સરલતા એમને વરી હતી. મને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. લાઈમાં ૧૯૭૭માં મળેલ સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશન પ્રસંગે એક સાંજે લોકગીતોનો મનોરંજન કાર્યક્રમ હતો. સૌરાષ્ટ્રનાં ગરબાઓ અને લોકગીતો ગવાતાં હતાં. પદ્માંશીસાહેબ ત્યાં હાજર હતા એટલે તેમને કંઈ કહેવાની વિનંતી થઈ. એમણે તે વખતે ‘પારેવડાનું ગીત’ ખૂબ સહદ્યતાથી અને ભાવપૂર્ણ અવાજે ગાયું હતું, સાથે રાસમાં પણ ઉત્ત્ય.

આ કાવ્યસંગ્રહ પહેલાં ‘મિત્ર’ના નામથી ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થયેલો. હવે તે વિશાળ વાચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ થાય છે એટલે ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમીઓ તેને આવકારશે એમ આશા રાખું છું.

— કનૈયાલાલ મુનશી

ઉધારી બારી

(૧)

‘ઉધારી બારી’ એ શ્રી. ઉમાશંકર જોશીના પ્રાસંગિક મનનલેખોનો સંગ્રહ ૧૯૫૮માં પ્રકટ થયો ત્યારે એના નામકરણપ્રસંગે એમને સર પ્રભાશંકર પણુણીની એક સરલ પદ્ધતિનાનું સ્મરણ થયું અને એમણે એ ગ્રન્થના નામપૂર્ણ ઉપર એ કૃતિની ધ્રુવપંક્તિ જેવી એક અર્ધપંક્તિ આ પ્રકારે ટાંકી :

‘ઉધારી રાખજો બારી’

(સર પ્રભાશંકર પણુણી)

સર પ્રભાશંકર પણુણીની, આ સંગ્રહમાં સંગૃહીત થયેલી રચનાઓમાં અનેક એવી છે જે વાંચતાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જાણીતી પણ પછીથી ઉપેક્ષિત રહેલી સુભાષિત શૈલીનું સ્મરણ થાય છે.

ઉપદેશાત્મક - didactic - ગણાયેલાં સુભાષિતોમાં બહુશઃ અનુભૂતિનો કે સંવેદનાનો અર્ક સંભૂત થયો હોય છે. કહેવતો માઝક વ્યાપક પ્રચારમાં આવતાં આ સુભાષિતો એના સર્જકના હૈયાને લાગેલી ચોટમાંથી જન્મ્યાં હોય છે એ ભુલાઈ જાય છે, પણ એના મૂળમાં તાત્કાલિક સંવેદન તો હોય છે. એક દસ્તાવેજ સંસ્કૃતમાંથી લઈએ :

યે વર્ધિતા: કરિકપોલમદેન ભૃંગા:

પ્રોત્કુલ્લપંકજંરજ: સુરભીકૃતાંગા:

તે સામ્પ્રતં વિધિવશા: ક્ષપયન્તિ કાલમ્

નિબેષુ ચાર્કકુસુમેષુ કરીરકેષુ ॥

(પ્રાચીવિકલ્પ તે સામ્પ્રતં પ્રતિદિનં ક્ષપયન્તિ કાલમ્

નિબેષુ ચાર્કકુસુમેસુ ચ દૈવયોગાત્)

જે ભૂંગો કરિકપોળના મદને આસ્વાદીને ઉછય્યા અને જેનાં અંગો ખીલેલાં કમળોના પરાગથી સુરલિત થતાં, એ ભૂંગો આજે વિધિપ્રભાવે લીમડામાં, આકડાનાં ફૂલોમાં અને કેરડામાં કે કાંટાળાં જાંખરાંમાં કાળ વિતાવે છે— એવું કથન કરનાર આ સુભાષિતમાં અપ્રસ્તુત પ્રશંસારૂપ કાવ્યતત્ત્વ છે અને એ અપ્રસ્તુત પ્રશંસા અથવા અન્યોક્તિ એના રચનારના હદ્યમર્મને સ્પર્શી ગયેલી કોઈ અનુભવજન્ય સંવેદનામાંથી પરિણામી હોય એ સંભાવ્ય છે. પણ એ સંવેદના સહજમાં યાદ રહી જાય એવી ચાર પંક્તિઓમાં સમાઈ ગઈ, સંક્ષેપના ગુણે તથા અન્યોક્તિના કાવ્યતત્ત્વે, આ સુભાષિતને આસ્વાદ્ય બનાવ્યું, પરિચિત બનાવ્યું; અને સમય જતાં અનેકના મુખમાં ચવાઈ ગયેલું આ કાવ્ય માત્ર એક ઉપદેશાત્મક પદ્ય મનાઈ રહ્યું. એના મૂળમાં મર્મવેદક સંવેદના છે એ ભુલાઈ ગયું અને એની માર્મિકતા પણ અતિપરિચયથી પરિણામતી અવજ્ઞા પામી.

(૨)

પરિચયદોષે જેની માર્મિકતા અને એ માર્મિકતાની પાછળ રહેલી રચનારની ઊંડી સંવેદના અલક્ષિત રહેવા પામી હોય, છતાં જે મૂળમાં સંવેદનામય હોય તથા ચોટદાર અન્યોક્તિની ચમત્કૃતિવાળાં હોય, એવાં સુભાષિતો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં વિપુલ છે અને વ્યાપક છે. એ સુભાષિતોની સ્વતંત્ર રચના થઈ છે અને એના અલગ સંગ્રહો થયા છે. પણ રાસા, પ્રબન્ધ, આખ્યાન, ભક્તિનાં પદો એવા પ્રકારની રચનાઓથી સમૃદ્ધ બનેતા આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવાં સુભાષિતોની સ્વતંત્ર ઉપાસના ઓછી થઈ છે. જે ઉપાસના થઈ છે તે પણ રાસા-પ્રબન્ધ-આખ્યાનો જેવી લાંબી રચનાઓના એકાદ પ્રાસંગિક અલ્ય અંશ તરીકે મહાસાગરમાં એક જલબિન્દુ હોય એ પ્રકારે થઈ છે.

જે જાગૃક, સંવેદનશીલ, સહદ્ય ભાવકોને આ સુભાષિતોની માર્મિકતા સ્પર્શી ગઈ છે તેઓએ એની આ પ્રકારે પ્રશંસા કરી છે :

સુભાષિતેન ગીતેન યુવતીનાં ચ લીલયા
મનો ન વિદ્યતે યસ્ય સ વૈ મુક્તોઽથવા પશુ: ॥

આવાં સુભાષિતોમાં જે સંવેદના, જે વાણીરચના, જે સંક્ષેપ અને જે વિશદ્ધતા રહી હોય છે તે મહાકાવ્યો, આખ્યાનો કે ખંડકાવ્યો અને પદો જેવા કાવ્યપ્રકારથી લિન્ન એવી સ્વકીય કલાવિશિષ્ટતાનો પરિચય કરાવે છે અને એની ઉત્પત્તિને અવકાશ આપતી સર્જકની માનસિક પ્રક્રિયા પણ લાંબી કૃતિઓને સર્જકની માનસિક પ્રક્રિયાથી જુદી હોય છે. સુભાષિતોનો જન્મ, ટૂંકાં ઉર્મિકાવ્યોના (અર્થાત્ સંવેદન કાવ્યોના) જન્મની માર્ફક, નિજજીવનના કે પ્રત્યક્ષ પરિચિત પરજીવનના કોઈ એવા પ્રસંગમાંથી થાય છે જેણે કવિના સંવેદનશીલ માનસને તત્કાલ આવર્જિત કર્યું હોય, દ્રવિત કર્યું હોય કે વ્યગ્ર અને વિવશ કર્યું હોય, પ્રસન્ન અને પ્રોત્સાહિત કર્યું હોય.

(૩)

પણુણીસાહેબની આ સંગ્રહમાં રજૂ થયેલી રચનાઓ આ પ્રકારની છે : એમાંની ઘણી પોતાની હૃદયની, સ્વસંવેદનામય, ઉર્મિકાવ્યના પ્રકારની છે અને બીજી કેટલી સંવેદનાનું કોઈ અપ્રસ્તુત પદાર્થ ઉપર - પ્રાણી કે વૃક્ષપુષ્પાદિ ઉપર - આરોપણ કરતી અન્યોક્તિ જેવી છે. આ બન્ને પ્રકારમાંની કેટલીક કૃતિઓ સુભાષિતની શૈલીની છે.

રાજ્યકાર્યમાં અને પ્રજાહિતાર્થ પ્રવૃત્તિમાં સતત ઉદ્યુક્ત રહેનારા પણુણીસાહેબનું અન્તઃકરણ એની સહજ કોમળતા અને સંવેદનશીલતા જાળવી રહ્યું હતું. તેથી, શ્રી મુરુંદરાય વિ. પારાશર્યે એમના વિશે લખ્યું છે તેમ, ‘અત્યંત વ્યવસાયમાં કાવ્યો લખવાનો સમય તો ન હતો, પણ કોઈ ચિત્તવિક્ષેપક પ્રસંગ બને અને એ વખતે કે તે પછી તરત જો સહેજ નવરાશ મળે તો એ પ્રસંગજન્ય વિચાર કે ભાવને તે પદ્ધમાં લખી નાખતા.’

આ રીતે એમણે અનેક કાવ્યો લખ્યાં હતાં, તેમાંથી બે કાવ્યો શ્રી પારાશર્યે, ઉત્પત્તિપ્રસંગના નિર્દેશ સાથે, એમના એ લેખ*માં આપ્યાં છે.

* 'કુમાર' માર્ય ૧૮૬૭, 'સ્મરણીય વ્યક્તિ ૧૦ : બે પ્રાસંગિક કાવ્યો' એ લેખ. આ કાવ્યોની રચનાપ્રક્રિયા જાણવાનાં વાચકોને રસ પડે તેથી એ લેખ આ સંગ્રહમાં છાપ્યો છે. “પ્રભાસંકર પણુણી : વ્યક્તિત્વદર્શન” એ મુરુંદભાઈ પારાશર્યના પણુણીજના જીવનપ્રસંગોને આલેખતા પુસ્તકમાં પણ આ લેખ છે. પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

એ બન્ને કાવ્યો પ્રસંગપ્રેરિત છે પણ એ પ્રસંગે જગાડેલી સંવેદનાને વ્યક્ત કરનારાં છે.

(૪)

પણણીસાહેબ કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થયેલ રાજકાજમાં નિષાપૂર્વક ઉદ્ઘત અને વ્યાપૃત રહેતા હતા છતાં તેમણે સાદાઈને, સાદી સરલ જિંદગીને, સતત ઝંખ્યા કરી હતી અને યથાશક્ય જાળવી હતી. એમની એ ભાવના તથા ભાવનાને અનુરૂપ ઝંખના આ સુભાષિતોપમ સંવેદનમય શ્લોકમાં અન્યોક્તિ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે :

‘જોવી જેને નજર ન પડે વક તાલેવરોની,
ખાયે જેઓ ઉદર ભરીને પંક્તિ દૂર્વાંકુરોની,
ઠડાં વારિ નદી સર તણાં પી નિરાંતે ભરે છે,
તેવી સાદી હરિણશિશુની જિંદગાની ગમે છે.

આ સુભાષિતોની રચના એમના જ મિત્રે લખી મોકલેલા, (કવિ હરિણા જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ સોનેટની રચના કરી) રાજસેવકની જિંદગી પ્રત્યે અરુચિ દર્શાવતા, શ્લોકના જવાબમાં થઈ હતી અને એમાંની અન્યોક્તિમાં જે હરિણના જીવનનો આશ્રય લેવાયો હતો તે સંસ્કૃત અન્યોક્તિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. – દા. ત.,

દૂર્વાંકુરતૃણાહારા ધન્યાસ્તાત વને મૃગઃ ।
વિભવોન્મત્તચિત્તાનાં ન પશ્યન્તિ મુખાનિ યત् ॥

અને

યદ વકુત્રં મુહુરીક્ષસે નધનિનાં બ્રૂષે ન ચાદ્રનું મૃષા
નૈષાં ગવગિરઃ શૃણોષિ ન ચ તાન્પ્રત્યાશયા ધાવસિ ।
કાલે બાલતૃણાનિ ખાદસિ પરં નિદ્રાસિ નિદ્રાગમે
તન્મે બ્રહ્મ કુરંગ કુત્ર ભવતા કિં નામ તપ્તં તપઃ ॥

પણ મિત્રના ઉપાલંભપત્રના વાચને જે મનઃક્ષોભ ઉપજાવ્યો, તેમાંથી જ આ સંસ્કૃત સુભાષિતનું સ્મરણ થયું અને પોતાના સ્વયંભૂ સંવેદનને

વ्यक्त कરવा માટે એમાંની અન્યોક્તિનો એનાથી પ્રેરિત છતાં સરલ સ્વરૂપ
અભિવ્યક્તિમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

આ રચનામાં પણુણીસાહેબે પોતાની સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ માટે
પૂર્વે વાંચેલ સંસ્કૃત અન્યોક્તિના સંસ્કારનો આશ્રય લીધો છે. પણ શ્રી
પારાશર્યના આ લેખમાં ટાંકેલું બીજું પદ્ય એના - સંવેદન પરતે નહિ પણ
અભિવ્યક્તિ પરતે પણ - પરાશ્રયના સંભવથી અસ્પૃષ્ટ રહે તેવું છે :

‘જે ચીજો કે વસુવિભવથી લોકને મોહ થાય, ૧

ને જે મોહે હદ્ય જનનાં પાપ માટે તણાય,

તે પૈસો કે વિભવ અમને સ્વખનમાં યે હશો મા,

એવાં હોયે સુકૃત કરી તો સુકૃતો યે થશો મા.’

આ સુભાષિત જેવી રચનાની ઉત્પત્તિ શ્રી પ્રભાશંકર પણુણીના
સ્વાનુભવમાંથી થઈ હતી. એમના બંગલામાંથી એમનાં પત્ની રમાબહેનનાં
ઘરેણાં ચોરાઈ ગયાં, પોલીસે એક ગૃહસેવકને શક ઉપરથી પકડયો,
પ્રભાશંકરભાઈ પણુણી બહારગામથી આવ્યા ત્યારે એ ઘરનોકરની પત્ની
રડી, કરગરી, શ્રી પણુણીએ નોકરને પોતાના હાથપગ જેવો જણાવીને
પોલીસના જાપ્તામાંથી છોડાવ્યો તથા ઉદારભાવે દોષમુક્ત માની લીધો
અને અઠવાડિયા પછી એ નોકરે પોતે સ્વામીની આ ઉદારતા અને
વિશ્વાસપરાયણતાથી પીગળીને ચોરી કબૂલી તથા દાંણીના પાછા સોંઘા
અને શ્રી પણુણીના હદ્યમાંથી આ પ્રાર્થના કે અભિલાષા પદ્યરૂપે પ્રકટ થઈ
- જેમાં નિર્ધનને ચોરીની લાલચ થાય તે માટે ધનિકની નિર્ધનને લોભાવનારી
સંપત્તિને જ દોષપાત્ર ગણી છે !

(૫)

જેમણે સંસ્કૃત કાવ્યો વાંચ્યાં હોય અને જે પોતે ક્ષણ બે ક્ષણ
નવરાશની મળે તે ઝડપીને પોતાની ભાવનાને કે તાત્કાલિક સંવેદનાને
પદ્યની ખાંપમાં મઢી લેવા છચ્છતા હોય, તેમનો એ અભ્યાસ અને એ ત્વરા
સુભાષિતો જેવી ઘનીભૂત પદ્યપંક્તિઓ નીપજાવે એ સ્વાભાવિક છે. ઉપર

ટાંકેલી હરિણા-અન્યોક્તિમાં આ પ્રકાર આપણે જોયો. પણ બીજું એક સુભાષિત તો સંસ્કૃત શ્લોકનો અનુવાદ જ હોઈને, શ્રી પણ્ણીના વિદ્યાવ્યાંસંગનું પરિણામ તેમ જ પ્રમાણ ગણાય એવું છે. અહીં પ્રથમ એ સુભાષિત અને પછી મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક તુલનાર્થે આપું છું.

‘કાંઈ મળ્યું ન મધુ કેતકીપુષ્પમાંથી
થા મા ઉદાસ અલિપોતક એટલાથી;
બીજો કયો પરમ લાભ ગણાય એથી,
તારું રહ્યું શરીર અક્ષત કંટકોથી.’

‘મા ગા વિષાદમલિપોતક કેતકીનામુ
અન્તર્નિર્ગૂઢ મનવાપ્ય મધુપ્રકર્ષમુ ।
લાભ: સ એવ પરમો નનુ, કણ્ટકાનામુ
શ્રેણીભિરક્ષત શરીરતયા પ્રયાસિ ॥’

(૬)

સંસ્કૃત સાહિત્યનો અભ્યાસ, એ અભ્યાસમાંથી ઉત્પન્ન થતો કાવ્યરસ, એનો જીવનના અનેક પ્રસંગોએ કદીક કાવ્ય કે કદીક રમૂજ જોડકણું રચવામાં ઉપયોગ અને એ સાત્ત્વિક વિનોદની પ્રવૃત્તિમાં ભાષાના સૌભ્યસરલ સ્વરૂપનો અને વિશુદ્ધ વૃત્તનો એ પ્રયોગ એ પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિનું સુવિદ્ધિત વ્યાપક લક્ષણ મનાય છે. સર પ્રભાશંકર પ્રશ્નોરા અને જેમના શ્લોકના ઉત્તરમાં એમણે હરિણાન્યોક્તિવાળો શ્લોક રચ્યો હતો એ પણ પ્રશ્નોરા : એમને આવી શીଘ્રરચના જેવી સુભાષિત રચના સહજસાધ્ય હોય.

અને આ સહજસાધ્ય રચનાશક્તિનો ઉપયોગ આ પ્રશ્નોરા નાગરે પોતાના જીવનના આદી કે ઘેરી ભાવલહરી જગાડતા પ્રસંગોએ કર્યા કર્યો.

આવા ભાવોદ્ભાવક પ્રસંગો માનવજીવનમાં આવે તેમાં કેટલાકમાં ભાવનાં આલંબન-ઉદ્વીપનો સર્વસાધારણ હોય, કેટલામાં વ્યક્તિનિયત હોય. સર પ્રભાશંકરની આ કૃતિઓમાં બન્ને પ્રકારો છે. આમાંની ભક્તિનો તથા પ્રભુશ્રદ્ધાનો ભાવ, જ્ઞાનની અને વૈરાગ્યની અભ્યાસજન્ય કે અનુભવજન્ય મનોદશા, મૃત્યુને લગતું જ્ઞાન-શ્રદ્ધા-પ્રેરિત ભાવમય ચિંતન તેમજ કૃષ્ણ અને

રાધા કે ગોપીના મધુર પ્રસંગોનું કલ્યાણ એ સર્વને આપણે સર્વજન સાધારણ ભાવસામગ્રી ગણી શકીએ. અલબત્ત, એમાં પણ અભિવ્યક્તિની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા આવી શકે. આ સંગ્રહમાં બળદના મુખમાં મૂકેલું, જીવનની અવદશાને નિરૂપતું, 'ભજન' તથા સંસારને સાગરનું રૂપક આપતું 'ભર દરીએ વહાણ' એ માત્રામેળ ગીત એ બે કૃતિઓ આવી વિશિષ્ટતાના નમૂના છે.

અહીં જે ઉપદેશની કૃતિઓ છે તેને પણ સર્વસાધારણ ભાવસામગ્રીની નીપજ માની શકીએ. એવી કૃતિઓમાંનું એક, 'કોધસાગર' ગામના, 'કંકાસગલ્લી'માં રહેતા 'કલેશશંકર'ના કંકાસભર્યા સ્વભાવને તથા સંતોષગલ્લીમાં 'વિવેકસાગર' વાસમાં જઈને રહ્યા પછી એનામાં આવેલી શાન્તતા સૌભ્યતા અને સરળતાને વર્ણવતું ચતુશ્વરણી હરિગીત છંદનું તેર કઠીનું જૂથ એક વિશિષ્ટ રચના તરીકે અલગ પડી રહે છે.

(૭)

સર પ્રભાશંકર પણ્ણીની પોતાની જીવનભાવના વિશેની કૃતિઓ સ્વાનુભૂતિમાંથી સ્કુરી છે અને એમના ઉદાત્ત આશયની ઝાંખી કરાવી જાય છે. જેમને એ મહાશયની સાદી, સર્વ પ્રતિ સમભાવભરી, ઉદાર અને ઊર્જસ્વી જીવનકલાનો પરિચય હશે તેમને એમની આ રચનાઓમાં એમના હંદયના ઉદ્ગાર સંભળાશે. એમાંના થોડાક ઉદ્ગાર એમની વાણીમાં જ આપણે સાંભળીએ :

અરચતાં આપતાં દેતાં, સુખોમાં રાખતાં રેતાં; ✓
કદી ધન માલ ખર્ચાઈ ભલેને જાય તો જાઓ.

અમારી ટેકને ગાતાં, બતાવેલે પથે જાતાં,
પ્રભુએ ખાસ રિસાઈ, ભલેને જાય તો જાઓ.'

*

'સેહી સાથ સુના ધૂર્ત બકને જેનું ન માથું નમે,
ગંગાનું ય મલિન પાણી તજીએ, તે રાજહંસો અમે.'

*

‘જનના દોષોને માફ કરે, પરના મેલોને સાફ કરે,
બળતાં હદ્યોની બાફ હરે, તે મારે મન પરમેશ્વર છે.’

*

‘હુનિયા જ્યારે નિંદા કરશે, મિત્રો પણ જ્યારે પરિહરશે,
ત્યારે જે સાથે સંચરશે, તે મારે મન પરમેશ્વર છે.’

*

‘સત્તા ભૂમિ સેવાની છે, જિંદગી આ પર સેવાની છે,
લોકખ્યાતિ તોણની છે સહૃદની ગઈ છે, જાવાની છે.’

*

‘હું આ સૂદ્ધિનો પાલક છું, તું મુજ શક્તિનો બાળક છું,
તો મુજ સમ બન ઉદ્ધારક તું – પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.’

*

‘જનમન અંદર પેસી શકીને દુઃખમાં ભાગીઓ થાઉં,
બની શકે તો શાંતિ કરું નેતો અશ્વુએ એને ન્હાઉં :
બતાવો ઉપાય કો એવો
બનું દુઃખે ભાગીઓ તેવો રે.’

*

‘પ્રાણ પવનમાંથી ખેંચું છું જીવન જગત્તિવનથી,
શુદ્ધ સ્વચ્છતા આકાશોથી, રસાન્ન પૃથ્વીતળથી;
રૂપ તેજ સૂર્ય ને ચંદ્રથી, અમૃતરસ જળમાંથી,
સમગ્ર જિંદગીનો સરવાળો મહાપુરુષ પ્રભુમાંથી.’

પણેણીસાહેબ દઢ જિજીવિષા માત્ર પરોપકારાર્થે સેવતા હતા; એ જ
આશયથી કે પોતાનું જીવન લોકસંગ્રહાર્થે, જનકલ્યાણાર્થે ઉપયોગી થાય.

‘પોતા સમ પરને રહાવું છે,
તપતાં હદ્ય પર છવાવું છે,
પરરક્ષણ કાજ ઘવાવું છે,
ફરીથી યુવાન થઈ જાવું છે.’

*

‘હજુ સો વર્ખનું આયુષ્ય આ મારું થવાનું છે; ૭
 સકળ સંસારનું દ્યારિદ્રિય આ કરથી જવાનું છે.
 ‘ઉદેડી મૂળ કળિયાનાં પ્રજ્ઞયનાં વાવવાના છે;
 બધી સુખ સંપના સુપવિત્ર મંત્ર જ્પાવવાના છે.’

અને એમને પોતાની આ જીવનભાવનાને કર્તવ્યમાં સાક્ષાત્
 કરવાની અનુકૂળતા પણ, લક્ષ્મીની કૃપા રૂપે તથા ઉચ્ચ પદવીરૂપે,
 પ્રાપ્ત થઈ હતી.

લક્ષ્મી અને સત્તા ઈર્ષ્યા જન્માવે, અરિઓ ઉપજાવે પણુણી સાહેબને
 કદ્દી એ સંભવ ભયજનક નહોતો જણાયો, એવા એ ઉદારહંદ્ય હતા અને
 ક્ષમાશીલ હતા. એમની એ હંદ્યસંપત્તિ આ પંક્તિઓમાં અંકિત થઈ છે :

‘મારી આખી અવનિ પરની જિંદગાની વિષે મેં,
 રાખી હોયે મુજ અર્થ પરે દણ્ણ જે રીતની મેં;
 એવી એ જો મુજ ઉપર તું રાખશે શ્રી મુરારિ
 તોએ તારો અનૃષ્ટી થઈને પાડ માનીશ ભારી.’

આવાં અનેક ઉદાર આશયથી ભરપૂર સુભાષિતો અહીં શોભે છે.

(C)

સર પ્રભાશંકર પણુણીની આ કવિતા માત્ર કવિતા નથી, જીવનકિતાબ
 છે, ભાવનામય હંદ્યની સરલતા અને મધુરતા જીલતી ભાવમય વાણી છે.
 માત્રામેળ છંદો, ગીતો, ગજલો અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલાં રૂપબંધ
 વૃત્તો એ બધા પદ્યપ્રકારમાં એ વાણી લથડયા વિના, થડક્યા વિના વહેતી
 રહી છે. એમાં ક્યાંક રૂપક છે, ક્યાંક અન્યોક્તિ છે, ક્યાંક વકોક્તિ છે;
 એને આવાં આછાં આભરણો જ પોતાના ભાવનાસમર્પણ માટે અનુકૂળ
 લાગે છે, પર્યાપ્ત લાગે છે, એથી અધિકતર અલંકાર-આંબર એ વાણી
 સજતી નથી, કારણ કે એ વાણીનો આશય એવા અલંકારના અન્તરાય
 વિના અર્થને આલિંગવાનો છે, પોતાના ભાવનો સામાન હંદ્યમાં નિરન્તરાય
 પ્રવેશ કરાવવાનો છે.

આ કૃતિઓને પણ હાસાહેબે સંગ્રહીને છપાવી તથા પ્રક્રિયા તો કરી હતી, પરંતુ એ પ્રક્રિયા મર્યાદિત હતી : માત્ર અંગત અને ખાનગી ઉપયોગ માટે. ઉપરાંત એમાં કર્તાના નામનો ક્યાંય નિર્દેશ નહોતો. સંગ્રહનું નામકરણ પણ ભલકાથી નહોતું. એના પૂઠા ઉપર, નામ પૃષ્ઠ ઉપર, અવતરણ ચિહ્નનોનો સંપુટ સાચવીને મૂકેલું બે અક્ષરનું નામ છે :

‘મિત્ર’

એ ‘મિત્ર’ની વાળીનો અલ્ય આસ્વાદ અહીં કર્યો છે - વિશેષ આસ્વાદ માટે એ સામગ્રી વાચકો સમક્ષ રજૂ થાય છે.

એ ગુણગરવી વાળીનું અંતિમ વેણ કહી રહે છે કે દૂર દૂરથી તમારો અખંડિત સ્નેહરસ વહે છે એ ઘણું છે, તમારું એટલું એ ક્યાં ? આપણે એનો જ પુનરુચ્યાર કરીશું :

“તમારું એટલું એ ક્યાં ?” ફક્ત એ વાક્યમાં મારા, બધા ભાવો સ્વીકારીને, હંદયથી ચાંપજો અમને.

- રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી

ઉપોદ્ઘાત

સર પ્રભાશંકર પણ્ડિનું લોકોત્તર વ્યક્તિત્વ :

Aristotle ના Politics નામના જગત્ વિજ્યાત પુસ્તકમાં ક્યા પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર ઉત્તમ તે ચર્ચા વિચારપૂર્વક કરેલી છે. તેમાં પવિત્ર બુદ્ધિવાળા રાજ્યિઓના તંત્રને સૌથી ઉત્તમ ગણ્યું છે અને બીજા વર્ગમાં તેમણે લોકશાહીને વખાણી છે. ભાવનગરમાં ઘણાં વર્ષો સુધી એરિસ્ટોટલ નિર્દિષ્ટ રાજ્યિ તંત્રનો અમને અનુભવ થયેલો અને તેવું તંત્ર સમર્થ પ્રતિભાથી ચલાવનાર મંત્રીઓમાં સર પ્રભાશંકર પણ્ડિનાં લગભગ પચાસ વર્ષનો ગાળો તો એવી ઉચ્ચ વ્યવસ્થા દાખવતો કે બ્રિટિશ તંત્ર કરતાં પણ ભાવનગર રાજ્યમાં પ્રજા વધારે સુખ ભોગવી રહેલી. સર પ્રભાશંકરના પુરોગામીઓનું ઋણ પણ આવું તંત્ર ધીમે ધીમે ખીલવવામાં વિસ્મરી શકાય નહિ.

સર પ્રભાશંકર એક વિરલ માનવ વિભૂતિ હતા. વીસ રૂપિયાના કારકુન અને માસ્તરની નોકરીમાંથી પોતાની પ્રતિભાના બણે તેઓ ભાવનગરના દીવાન થયા. મુંબઈ અને દિલ્હી અને છેવટે લંડનની ઉચ્ચ રાજકીય સભાઓના સભ્યપદ સુધી તેઓ પહોંચી શક્યા. રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાની અપ્રતિમ શક્તિઓ સાથે આંતરિક ગુણોનો અનેરો સમન્વય તેમના જીવનમાં હતો. ગાંધીજી ૧૯૧૪માં ભારતમાં આવ્યા ત્યારથી તેઓએ તેમની સાથે અતૂટ મૈત્રીસંબંધ જાળવેલો – એવી જ મૈત્રી તેમને બ્રિટિશ અધિકારીઓ સાથે હતી. દાંડીકૂચ વખતે ગાંધીજી સાથે ખભા મિલાવી ચાલવાની નિર્ભયતા તેમણે દાખવેલી અને તેવી જ રીતે Lord Irvinને પણ વારંવાર સલાહ આપી બ્રિટિશ તંત્ર અને ગાંધીજી સાથે સુમેળ કરાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરેલો.

રાજ્યતંત્રવાહક તરીકેની તેમની પ્રણાલિકા અનોખી જ હતી. તેમાં સત્તાનો ઘમંડ નહોતો. તેમને બારણે સવારથી તે સાંજ સુધી અરજદારોની અખંડ ધારા વહેતી જ હોય; નાનામોટા સૌને શાંતિથી સાંભળે, સૌના પ્રશ્નોનો તરત નિકાલ કરે, ઉચ્ચતમ સત્તાવિકારી હોવા છતાં ‘સાહેબ, તમે બંગડી પહેરો બંગડી’—એવું બોલનાર પ્રતિ પણ કોધ કરવાને બદલે ‘જેનું હંદ્ય દુઃખથી દાઢેલું હોય તે જ આવું બોલે’ એમ કહી ક્ષમા-દસ્તિથી તેમના પ્રશ્ને ઉકેલી આપે. ગરીબો માટે, વિદ્યાર્થીઓ માટે સાધુ-સંત માટે યુરોપ કે જર્મની કે અમેરિકામાં મુશ્કેલીમાં અટવાયેલા લોકો માટે, નાદારી લેવી પડે એવા વ્યાપારીઓ માટે પણ્ણોસાહેબ જેવી દાનધારા વિરલ સ્થળે જ નિહાળી શકાય. તા. ૧લીથી ૧૦ સુધીમાં તેમના પગારમાંથી દુઃખી જનોની સહાય માટે કેટલા ચેકો અને મનીઓર્ડરો જતા તે તો તેમના મંત્રીઓ જ જાણો છે. ઘરનો કોઈ નોકર સોનાની સાંકળી ચોરે તો સામા જઈ તેને મુશ્કેલી હશે તેથી ચોર્યું હશે એમ વિચારી તેને પચાસ રૂપિયાની મદદ આપે. આવાં તો અનેક દસ્તાવેજો તેમની જિંદગીમાં પગલે પગલે વેરાયેલાં પડ્યાં છે. આવા પ્રસંગોનો સંગ્રહ બહાર પડે તો માનવજાતિને લોકોત્તર માનવતાનો અવનવો પાઠ ભણવા મળે.

તેમની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી. મહાત્મા ગાંધી સાથે કે દુંગલેન્ડની વિધાનસભામાં કઠિન રાજકીય પ્રશ્નોનો અનેરી ચકોરતાથી તેઓ નિવેડો સૂચવતા. અખિલ હિંદનાં અનેક દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો અને આંતરિક ઝઘડાઓ તેઓ સુવિધાથી પતાવી શકતા. લાઠીની ૧૧મી સાહિત્ય પરિષદમાં ઉચ્ચ કક્ષાના કલાપંડિતો મુગધ બની જાય તેવું વ્યાખ્યાન તેમણે પ્રમુખ તરીકે આપેલું. ધર્મચર્ચામાં દર્શનશાસ્ત્રીઓને પણ ટૂંકામાં સમજાવી શકે અને નાનાભાઈ જેવા કેળવણીકારોના પણ આદર્શો ઘડે એવી તેમની શક્તિ હતી. બાળકો સાથે બેસી પત્તાંની રમતો રમે; તેમની સાથે ચણીબોર વીણી ખાવા જાય અને ભારતના વાઈરોય અને ઉચ્ચતમ અધિકારીઓ સાથે હાસ્યકલ્પલોકે કરતાં ગહન પ્રશ્નો ચર્ચે, તેમને નવી દિશા સુજાડે.

એક નિષ્ઠાવાન પણ નવનિયુક્ત અધિકારીએ કહ્યું : ‘મારા ખાતામાં કામની તાજગી લાવવા થોડા કારકુનોને રજા આપવી પડશે.’ પણ ઈસાહેબે જવાબ આપ્યો : ‘તમારી રજા તેના બહોળા નિર્ધન કુટુંબ ઉપર ન પડે તેટલું જોતા રહેવું.’ તે ઉત્સાહી અધિકારીને નવી વિચાર – દસ્તિ સાંપડી-નિર્જય પલટાવી નાખ્યો. ખેડૂત-કરજ-નિવારણ સમિતિ પણ ભાવનગર રાજ્યે સ્થાપી. જ્યારે બ્રિટિશ સત્તા પૂર્ણ તપતી હતી ત્યારે ભાવનગર રાજ્યની પ્રજાને તેમણે લોકશાહીની તાલીમ આપી. હાસ્યરસથી કહેવાની તેમની વિરલ શૈલી અનેક સિદ્ધાંત-જડ માણસોનો હૃદયપલટો કરતી. એક રાજ્યના દીવાન સાથે સીમાડાના પ્રશ્નોનો કોઈ રીતે ઉકેલ આવતો નહોતો, ત્યાં એક આંખના ડોક્ટર મળવા આવ્યા. પણ ઈસાહેબ કહે : ‘ડોક્ટર, અમારી બન્નેની આંખો અવળી દિશામાં જ જુએ છે તેની કાંઈ દવા છે?’ બન્ને દીવાનો ખડખડ હસ્યા અને પ્રશ્નો ઉકેલ આવી ગયો. નિર્વેરતા તેમની એક અનોખી જીવનસિદ્ધિ હતી. શાત્રુનાં ફૂત્યોને ભૂલી હુંમેશાં તેમણે તેમને મુરુકેલીમાં સહાય આપી છે : કઠોર શાત્રુઓને ઘેર તેઓ સામે પગલે જતા, મળતા અને તેમના મુરબ્બીઓને વંદન કરતા. કેટલાક કડક અધિકારીઓ કહેતા કે તેમને કોધ કરતાં – દબડાવતાં – આવડે જ છે ક્યાં? તેઓ સાત્ત્વિકતાની ઉચ્ચતમ મૂર્તિ હતા. પોતે અનેકને સહાય કરે છતાં તે વ્યક્તિને ખબર પણ ન પડવા દેતા. તેમણે રાજ્યનાં કોઈ મકાન, બાગ કે સંસ્થા ઉપર તેમની હ્યાતી દરમિયાન પોતાનું નામ રાખવા દીધું નથી, કોઈ સ્થળે પોતાનું પૂતળું મુકાવ્યું નથી. પોતે પૂર્ણ સત્તા ઉપર હતા ત્યારે હિંદના તેમજ યુરોપીય પંડિતોએ તેમની જીવનકથા લખવા માગણી કરેલી છતાં તેમણે તેમ થવા દીધું નથી. તેમના જીવનમાં પદે પદે ઉચ્ચ માનવતા નિર્જરતી હતી. તેનું પ્રધાન કારણ હતું તેમની ઈશ્વર ઉપર, ઈશ્વરના ન્યાય અને દયા ઉપર અટલ શ્રદ્ધા. માનવને ઉચ્ચ પંથે પ્રેરે એવું એક વિપુલ પુસ્તક લખાય તેટલા તેમના જીવનપ્રસંગો સિદ્ધ કરે છે કે સર પ્રભાશંકર પણ એક રાજ્યિ જેવા હતા.

જીવનના સાક્ષાત્કૃત્પ્રસંગોમાંથી જન્મેલી કવિતા :

પણ જીસાહેબના કાવ્યસંગ્રહ 'મિત્ર'ની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમના જીવનમાં બનેલા સાક્ષાત્કૃત્પ્રસંગોમાંથી જ તે જન્મેલી છે. 'મોહ' એ કાવ્ય નોકરે ઘરમાં ચોરી કરી તે પ્રસંગે લખાયેલું; 'અનુભવ' એ કાવ્યના પ્રેરક એક કલેશપ્રિય કુટુંબી હતા; જેમને કાદવમાંથી ઉંચકી ઉચ્ચ સ્થળે ચડાવેલા તેવા માણસોને કૃતધ્ની નીવડતા નિહાળી 'કેટલાક શ્લોકો' અને 'વૈરાગ્ય', 'હંસલો' વગેરે કાવ્યો લખાયેલાં; 'રમકડાં' ગાંધીજીની સત્યાગ્રહની મુરકેલી પ્રસંગે; મહાયુદ્ધ ચાલતું તે વખતે વિલાયત જતાં પણ જીને પાર્વતીપ્રસાદ વૈદ્ય પાઠવેલી શુભેચ્છાના ઉત્તરમાં 'દ્વિકર કરશો નહિ. વહાલાં'; 'ભોજ વિક્રમના અવતાર' સ્વાર્થી નેતાઓને નિહાળીને; ખેડૂતોના હક્ક ઉપર અધિકારીઓની તરાપ પડતાં 'બતાવો ઉપાય કો એવો' એ ભવ્ય ભાવનાથી નીતરતું કાવ્ય લખાયેલું; 'રૈયતની રાડ' કોઈ યુરોપીય અધિકારીએ ખેડૂતને હેરાન-પરેશાન કરેલા ત્યારે સ્ફુરેલું; 'એક પ્રાર્થના' પૂજ્ય ગાંધીજીએ પૂનામાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કરેલા ત્યારે સ્ફુરેલું. પોતાના પુત્ર બદ્દુકભાઈની પોરબંદરમાં ગંભીર માંદગી વખતે ટ્રેઇનમાં જતાં 'ભીડભંજન પ્રાર્થના' લખાયેલું : આવાં બીજાં કાવ્યો સાથે સંકળાયેલા વિવિધ જીવનપ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય એમ છે. પરંતુ ટૂંકામાં આ કવિતા શાંતિમાં બેસી કલ્પનાઓ કરતાં કે ઊર્ભિઓને કલ્પનાથી જાગ્રત કરી લખાયેલી નથી પણ જીવનમાં સાક્ષાત્કર્ષ બનેલી ઘટનાઓથી જ પ્રેરાયેલી છે. એટલે જ તેમાં જીવનની સાચી વાસ્તવિકતા છે.

આ કવિતાની કેટલીક વિશિષ્ટતા :

કેટલાક પુરુષોનું જીવન નાનું પણ કવિતા મહાન હોય છે તો કેટલાકનું જીવન મહાન પણ કવિતા નાની – પરિમિતિ વૈભવવાળી – હોય છે. Shakespeare, ગોવર્ધનરામ અને ન્હાનાલાલનાં જીવનવર્તુલ પરિમિત પરંતુ તેમની કવિતામાં વિશ્વસ્યંદનોના ધબકાર સંભળાય. સર પ્રભાશંકર પણ જીનું સમગ્ર જીવન વિરાટમાં પગલીઓ માંડતું હતું, પરંતુ તેમની

કવિતાનું વર્તુલ નાનું જ છે. તેમને કવિ થવું નહોતું, કવિ તરીકેનો યશ તેમને જોઈતો નહોતો. જીવનસંઘર્ષના કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેમનું કવિહદ્ય ઊર્ભિઓથી તરખિત થઈ ઉઠતું અને કવિતા-સરવાજીઓ વહેવા માંડતી.. બાકી તો રાજ્યતંત્રનાં અનેકવિધ કાર્યોમાં દિનભર અને રાત્રે પણ વ્યાપૃત રહેનાર વ્યક્તિને કવિતાસર્જનનો અવકાશ જ ક્યાંથી સાંપડે ? આ કારણોથી આ કાવ્યસંગ્રહ કવિતાને જ ચરણે પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને સમય અર્પનાર કોઈ વ્યક્તિનો નહિ પણ કવિતામાં ફ્રિવચિત્ર ફ્રિવચિત્ર હદ્ય ખોલનાર રાજ્યપુરુષનો છે.

આ કવિતામાં કલાપી કે કાંત જેવાં લાગણીનાં વેગીલાં વહેણો નથી, નહાનાલાલ સમાં કલ્યનાનાં ભવ્ય ઉહુયનો નથી, બ. ક. ઠાકોર જેવી અર્થભારે લચી રહેલી ઘન શૈલી નથી, ભાષાવૈભવ, અલંકાર પરંપરાઓ કે શાબ્દચમત્કૃતિનાં આકર્ષણો નથી; છતાં તેમની કવિતા આપણા અંતરાત્માને સ્પર્શી શકે છે. તેમાં સરલતા, સચોટતા, નિખાલસતા અને પ્રાસાદિકતા છે. તેનું કાવ્યસંકલન ઘાટીલું અને જીવનવિચારણથી તેની અનેક પંક્તિઓ પ્રેરણાવાહી બની શકે છે. તેની ઊર્ભિસંવલિત વિચારસૂચિ આકર્ષક છે. ‘Poetry is inspired by life; poetry reflects life; and poetry guides life to higher ideals.’ કવિતા જીવનથી પ્રેરાય છે; કવિતા જીવનનું ચિત્ર રજૂ કરે છે; કવિતા જીવનને ઉદાત્ત આદર્શો તરફ પ્રેરે છે, એ દર્શન પણુણીસાહેબની કવિતાને બરાબર લાગુ પડે છે. કવિતા લખવી તે પ્રમાણમાં સહેલું કાર્ય છે, પરંતુ કવિતા જીવવી તે વિકટ કાર્ય છે. પણુણી સાહેબે જિંદગીભર પોતાની કવિતા જીવી બતાવી છે તે એક અનોખી વિશિષ્ટતા છે. આ કાવ્યોમાં કલ્યનાની આછી જ ઝાંક છે. તેની ઊર્ભિઓ કેંક અંશે પ્રશાંત છે. છતાં આપણા હદ્યમાં તે ઊર્ભિ-સ્પંદનો જગાવી શકે છે. હદ્યને સ્પર્શી શકે એ જ કવિતાનું ખાસ લક્ષ્ણ - માનવજીતિને કોઈ માંગલ્યની ભૂમિકાએ દોરી જવાની આ કાવ્યોમાં ઉર-ધબક છે. માનવમાંગલ્યનો

પંથ આ કવિતા દાખવી શકે છે એ જ એની સફળતા છે. એ પંથ
કેમ દર્શાવાય છે તે હવે જોઈએ.

માનવ-માર્ગલ્યની ઊંડી ઉર-ધબક અને વિચારસૂચિ :

(ક)

માનવી માનવતા વાસ્તવિક રીતે કેમ શીખે તે તેમના જીવનનો અને
તેમની કવિતાનો પ્રધાન સૂર છે.

૮ શત્રુઓનું પણ હૃદયથી જે ભલું દૂઢનારા,
દુઃખી દેખી અવર જનને, દુઃખી જેઓ થનારા.—(પૃ. ૧૮)
મારી આજી અવનિ પરની જિંદગાની વિષે મેં,
રાખી હોયે મુજ અરિ પરે, દાદી જે રીતની મેં;
એવી એ જો મુજ ઉપર તું, રાખશે શ્રી મુરારિ,
તોએ તારો અનૃષી થઈને, પાડ માનીશ ભારી. (ઈશને, પૃ. ૩૦)

આ એમણો જીવી બતાવેલો માનવતાનો આદર્શ.

માનવ-દુઃખો માટેનું તેમનું કાર્ય જિંદગીભર સક્રિય વહી રહ્યું છે
તેથી જ આવી ઉર-ધબકભરી કવિતા તેઓ સર્જ શક્યા છે.

જનમન અંદર પેસી શકીને દુઃખમાં ભાગીઓ થાઉં,
બની શકે તો શાંતિ કરું નહિ તો અશ્વાએ એને ન્હાઉં,
બતાવો ઉપાય કો એવો બનું દુઃખે ભાગીઓ તેવો..... (પૃ. ૬૩)

ગુજરાતભરમાં વિઝ્યાત થયેલું :

દુઃખી કે દર્દી કે કોઈ ભૂલેલા માર્ગવાળાને,
વિસામો આપવા ઘરની ઉઘાડી રાખજો બારી.
ગરીબની દાદ સાંભળવા અવરનાં દુઃખને દળવા,
તમારાં કર્ણ નેત્રોની ઉઘાડી રાખજો બારી. (પૃ. ૧)

એમની જિંદગીમાં આ કવિતા સાર્થક થતી સૌ લોકોએ જોઈ હતી
અને દૂતર લોકોએ એવી પરોપકારી જિંદગીનું અનુકરણ પણ યથાશક્તિ
કરેલું.

ગરીબનાં ફુઃખમાં રોતાં, અવરનાં પાપને ધોતાં;
 અમૂલો દેહ પોતાનો પડી જો જાય તો જાઓ.
 ગરીબની વ્ખારમાં ધાતાં, જળો સર્વચાઈને ન્હાતાં;
 કદી ઘરબદ્ધાર લુંટાઈ અમારાં જાય તો જાઓ. (પૃ. ૮)
 ઉપકાર કરીને મૂક રહે, સામો ઉપકાર ન લેશ ચહે;
 જે નીડરપણો છિત સ્પષ્ટ કહે તે મારે મન પરમેશ્વર છે. (પૃ. ૪૧)
 ‘જે સરખી આંખો રાખો તો પાઠજીવનનો આખો.’ (પૃ. ૪૧)

*

ઉચ્ચ અને સંસ્કારી માનવનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ તેનું દર્શન
 તો તેમની કવિતામાં પઢે પઢે નિહાળી શકાય છે. માનવીને ઉન્નત બનાવવો
 તે તેમના જીવનની એક પ્રભળ જંખના હતી.

(ખ)

સર પણ્ણીનું વ્યક્તિત્વ આવું લોકોત્તર બન્યું તેનાં બે મુખ્ય કારણો
 છે. એક તો પરમાત્મા ઉપર અટલ શ્રદ્ધા અને બીજું તે પરમ તત્ત્વની તેમણે
 સ્વીકારેલી શરણાગતિ. સર પણ્ણી ભાગવતના અનન્ય ઉપાસક હતા.
 જગતના વિવિધ ધર્મોનો તેમણે અભ્યાસ કરેલો. અનેક મહાત્માઓનો સંપર્ક
 સાધીલો અને અનેક સાથે ગૂઢ ધર્મચર્ચાઓ પણ કરેલી. તેમની આધ્યાત્મિક
 ભૂમિકા અતિ ઉચ્ચ હતી પણ તેમણે તેને નિગૂઢ રાખેલી તેથી આપણે તે
 વિષે મૌન જ સેવવું ઉચિત છે. તેમના જીવનની સમગ્ર કિયાઓ પ્રભુભાવ
 સાથે ગાઢ રીતે ગુંધાયેલી હતી. ઈશ્વર શ્રદ્ધાને તેઓ સફળ જીવનની કુંચી
 માનતા હતા.

બધા વળગાડનો દોરો, સહુ આવેશની માત્રા;
 સ્વરૂપના ભાનની કુંચી, પ્રભુભક્તિ’ દવાઈ છે. (પૃ. ૭૦)

*

પ્રભુથી લગની લાગી, જંજાળ જગતની ત્યાગી રે. (પૃ. ૪૮)
 હાજરા હજૂર નાથ સાથ મારી રે’ છે. (પૃ. ૪૮)

‘ફિકર કરશો નહિ વહાલાં’ તે કાવ્યમાં સાગર ઉપર હરિહરથી અમારો પથ સુરક્ષિત છે તેમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કહે છે.

અને તેમની અનન્ય શરણાગતિ પુત્ર બટુકભાઈની માંદગી પ્રસંગે –

બટુકના બાપ તો આપ છો હું નથી;
રક્ષણે બાળને પ્રેમ આજી. (પૃ. ૧૦૭)

*

અંધારે આંખ વિંચીને, શ્રદ્ધાથી માહરો કર;
સૌંપું છું ઈશ હું તારા, હાથણાં રહ્ય તે કર : (પૃ. ૨૬)

અતિ વિકટ જીવનપ્રસંગોમાં પણ પણુણીસાહેબનું સ્વાસ્થ્ય અડોલ રહેતું તેની ચાવી પણ આ છે :

જે હાથથી રથ પાર્થનો હાંક્યો હતો બનીને રથી,
તે હાથથી આ હાથ મારો જાલજો ભવ સારથી. (પૃ. ૭૧)
ઈશરનું નામ એક અતૂટ તુંબડી,
રાખો વિશ્વાસ તો તરશો સહી. (પૃ. ૧૧૪)

જેને પ્રભુ ઉપર અનન્ય શ્રદ્ધા હોય તે જ પ્રભુ સાથે આ વિશ્વકર્મની અનિયમિતતા-અચિંત્યતા જોઈ રોષ પણ કરી શકે છે. તે ‘અને ભરોશે ન રહેશો કોઈ’માં જોઈ શકાય છે.

(ગ)

પોતે રાજતંત્ર વાહક હતા. તેમના જીવનની ઊંડી વેદના, રાજકર્તાઓ કર્તવ્યપરાયણ પ્રજાપ્રેમી અને વિશુદ્ધ જીવનવાળા રહી ન શકતા, તે હતી. તેથી તેમની વિચારસૂચિમાં રાજ્યતંત્ર વાહકની ફરજો વિશેનો પણ ભાવભીનો ઉલ્લેખ નિહાળી શકાય છે. ‘પ્રભુજીનો કાગળ’ (પૃ. ૬૦)માં

‘અંધાની આંખ થઈ રહેજે, પંગુને સ્કુંધ પરે લેજે,
દીનો માગો તે તે ઢેજે પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.
‘આધિકાર નથી વાપરવાનો નથી એ જૂલ્મીનો પરવાનો
સત્તા ભૂમિ સેવાની છે, લોક ખ્યાતિ તો ફાની છે. (પૃ. ૧૩૩)

અને રૈયતની રાડ પણ તેઓ સાંભળી શકે છે કે :

જેમ પ્રભુ સંભાળે તમને, અમે માગ્યાએ આપથી એમ—
રક્ષનાર નાના નોકરનો ઉલટો અમ પર અદ્ધકો ત્રાસ,
અમલદાર ફરિયાદ સુણો નહિ આવવા ન હે આપની પાસ.
હંદ્ય અમારાં પ્રભુ બન્યાં છે નાહિંમત ને બહુ હતાશ.

*

જે ગરીબની સેવા કરી જનસમૂહ માટે જીવશે,
તેનાં રહેશે રાજ્ય બીજાનાં બધાં ચાલ્યાં જશે.

તેમની એ આગાહી ખરી પડી છે.

સર પણુણી રાજ્યતંત્રમાં સ્પષ્ટ અને સત્યવક્તાઓની મોટી જરૂર
છે એમ વારંવાર કહે છે. રાજ્યકર્તાઓને ‘બારી ઉઘાડી રાખવા’ જોરપૂર્વક
પ્રબોધી છે. રાજ્યસત્તા પ્રભુ તરફથી જ પ્રાપ્ત થાય છે માટે તે વિચારપૂર્વક
પ્રામાણિકતાથી વાપરવી ઘટે અને ન્યાયથી સત્તા ભોગવનારને માનવીય
પ્રપંચો ઉઝેડી શક્તા નથી એવી તેમની દઢ શ્રદ્ધા છે.

કરે ભોગવે એવો ન્યાય ઈશો કરેલ છે,
ઘણાયે મરનારાઓ મર્યાદ પહેલાં મરેલ છે.

સત્તાધારીએ રાગદ્રેષથી પર રહેવું ઘટે અને બન્ને આંખો સરખી
રાખી સમત્વયોગ સાધવો જોઈએ.

બે સરખી આંખો રાખો તે પાઠ જીવનનો આખો. (પૃ. ૫૧) ‘બકો
તે ભૂપને વ્હાલા’માં

ઉપરથી શેત દેખાતા પ્રમાણિક સ્વરચ્છ લેખાતા;
છૂપીથી માછલાં ખાતા બકો તે ભૂપને વ્હાલા.
ખું હિત સાફ કહેનારા, ધણીનો ભાર વ્હેનારા
પડે તે સર્વ રહેનારા, નહીં તે ભૂપને વ્હાલા. (પૃ. ૭૨)

રાજ્યતંત્રમાં divide and ruleની નીતિ કરતાં unite and be pleased ભાગલા પાડી સત્તા ચલાવવા કરતાં જુદાં જુદાં રાજ્યો વર્ચ્યે

સુસંપ સ્થાપી આનંદ માણવો તે તેમને વધારે રુચિકર હતું અને Policy of trust is in the long run better than the Policy of mistrust – પ્રજા કે રાજા વચ્ચે અવિશ્વાસ ઊભો કરવા કરતાં વિશ્વાસની નીતિ સરવાળે વધારે સફળ થાય છે. રાજ્યકર્તાઓની ફરજ બને તેટલી પ્રજાને ચૂસી લેવી તે નહિ પણ તેમને પાળવી, પોષવી, ખીલવવી, સંસ્કારી બનાવવી તે છે એમ તેઓ માનતા. આવા બધા સૂરો તો આ કાવ્યસંગ્રહમાં સ્થળે સ્થળે વેરાયેલા પડ્યા જ છે. તેનો વિસ્તારભયથી નિર્દેશ કરતો નથી.

(૮)

પણુણીસાહેબ કેવા ઊંડા ડ્રિલસૂફ હતા તે તો તેમના અંગત પરિચયમાં આવેલા જ જાણે છે. ‘મિત્ર’માંની થોડી પંક્તિઓ તે વિશાદ કરી શકે :

‘શરીર હઠયોગથી માત્ર આધીન બને, મન શરણતા ભજે રાજ્યોગ; ભક્તિથી સ્થાન આત્માતણું ગ્રાપ્ત છે; વ્યાપ્ત માયા શરણ ત્રિગુણયોગ.’

જીવનનાં સદૈવ પરિવર્તનશીલ દશ્યો નિહાળી બુદ્ધ ભગવાન પેઠે પણુણીજની કવિતામાં વૈરાગ્યના પણ વેધક સૂરો સાંભળી શકાય :

‘વિંચાય આંખ પછી કાઈ ન હાય હાય !’

‘જન્મ લઈને આખર મરવું, ઉદાર થઈને પડે માગવું;
ભોગ ભોગવી પડે ત્યાગવું સ્વાદ કહો શું એમાં છે ?’ (પૃ. ૧૫)

પરમાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ અવિકારી હોવા છતાં પોતાના ભક્તોને ખાતર તે વિકારી અને સગુણ બને છે તે વૈષ્ણવદિષી તેમણે પચાવી છે. ‘અહીં બ્રહ્માસ્મિ’ના વેદાંત સિદ્ધાંતની તેમણે લાક્ષણિક મીમાંસા કરી બતાવી છે :

હું સઘળે જ્ઞાની જુએ, તું સમજે તે ભક્ત,

તેમાં ગોથાં ખાય તે કર્મયોગ આસક્ત.

હું દ્રષ્ટ્ય દશ્ય આ બીજું તે દિષ્ટ ભેદબુદ્ધિ છે.

દિષ્ટ, દ્રષ્ટ્ય, દ્રષ્ટાની એકતા જ વિશુદ્ધિ છે.

મૃત્યુનું સ્વરૂપ પણ સમજવા તેમણે કવિ-પ્રયત્ન કર્યો છે. આ જીવનનાં સુખદુઃખો જેવાં જ સુખદુઃખો મૃત્યુ પછી પણ કર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થવાનાં તેમ તેઓ માને છે.

કોઈ કોઈ વાર તેમનો આત્મા અનંતની યાત્રાએ પણ જાણે ઉક્ખયનો કરે છે.

સીમા બંધન સીમા રુંધન સીમા રોકણાહાર,
અમે વિહંગમ ત્રિભુવન કેરાં, ઊડનારાં હદપાર.

આમ સીમિત બ્રહ્માંડમાંથી નિઃસીમમાં અને બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી પર-
બ્રહ્મની અનંતતામાં ઊડવાની પ્રશ્નોપનિષદ્ધના પિઘલાદત્તષિ જેવી અને
બૃહ્દારાણ્યકના યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવી વિશાળ દસ્તિ પણ તેમની કવિતામાં જબકી
જાય છે.

દિવ્ય ભૂમિમાંથી માનવજીવનની ક્ષાર ભૂમિમાં આવી ચઢેલા તેમના
ઉચ્ચ આત્માની ઝાંખી કરુણ ભવ્ય ઊર્મિઓથી છલકાતા તેમના ‘હુંસલા’
એ કાવ્યમાં નિહાળી શકાય છે.

પણુણીજની ફિલસૂઝી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનથી તરબોળ છે. ‘કર,
ભોગવ’, ‘દિવાળી’ એ બન્ને કાવ્યોમાં વિશ્વમાં પ્રવર્તત્તો કર્મનો અટલ નિયમ
તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો છે. દિવાળી આવે ત્યારે વેપારીઓ હિસાબ ચોખા કરી
નાખે; તેમ પરમાત્મા પણ (પ્રારંભમાં ઘણી અતંત્રતા લાગે છતાં) છેવટે
પુણ્યશાળીનો વિજય અને પાપી જનોનો વિનાશ એવી જ ઘટના કરે છે.
ગમે તેવાં કઠિન કર્મો પણ પ્રભુકૃપા ટાળી શકે તે Doctrine of Graceને
તેઓ ખાસ માનતા હતા.

કોઈ હસે કોઈ કાઢે દિવાળું શામળો દોરી તાણે,
દુષ્ટ દુઃખી અંતે થાય છે અને મોજ પ્રમાણિક માણે.

વર્તમાન યુગના માનવીઓમાં મન, વચન અને કર્મની વિશુદ્ધિ નથી
– એકતા નથી એ દશ્ય જોઈ તેમને થતી વેદના ‘મને એ દુઃખ થાયે છે.’
(પૃ. ૧૦૮)માં અભિવ્યક્ત કરી છે.

જીવન એ જ મહાન સાધના છે તે તેમનો જીવનનો મહામંત્ર હતો. મૃત્યુ પહેલાંના દિવસની આગલી રાતે એક વાગ્યા સુધી રાજ્યકાર્યો કરી તેઓ સૂતેલા. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ અને ભગવદ્ગીતાની કર્મયોગની મૂર્તિમંત ભાવના તેમના જીવનમાં પઢે પઢે દસ્તિએ પડતી. ‘અનુભવની ગોળી’ એ કાવ્યમાં Life is an end in itself—જીવન પૂર્ણતાથી જીવનું તે જ મહાન યોગ છે તે વિચાર તેમણે વ્યક્ત કર્યો છે. આમ દ્વિલસૂક્ષીનાં વિવિધ પાસાંઓને આ કવિતા સ્પર્શો છે.

ઉર્મિ સંવલિત વિચારસૂચિ આ કવિતાનું એક પ્રધાન તત્ત્વ છે.

અંતમાં જેમનું જીવન નિહાળી મને જીવનદસ્તિ સાંપડી, જેમણે મારું સંસ્કાર-ઘડતર કર્યું તે મહાન વિભૂતિનું યત્કિંચત્ પણ ઋણ અદા કરવાની મને તક આપવા માટે શ્રી બદ્રુકભાઈ પણ્ણીનો અને શ્રી મહેશભાઈ પણ્ણીનો હાર્દિક આભાર વ્યક્ત કરું છું.

– રવિશંકર મહાશંકર જોખી

શીલભદ્ર ઝ્લિલસૂઝનું કાવ્યમય નીતિગાન

'મિત્ર'નું પ્રથમ પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૯૭૦માં થયું, તેના કવિ સર પ્રભાશંકર પણ્ડિતનાં અવસાન^૬ પછી બત્તીસ વર્ષે. વીસમી સદી બેસે તે પહેલાં તો તેઓ કવિપદે આરૂઢ હતા. ગાંધીજીની મૈત્રી અને ભાવનગર રાજ્યનો કારભાર એ બન્ને મૃત્યુપર્યંત એમની સાથે રહ્યાં. કવિ હોવું કદાચ પાલવે નહિ તેવો આ મામલો, છતાં સંવેદનબધિર થયા વિના આ શીલભદ્ર ઝ્લિલસૂઝ કાવ્યગાન આલાપતા રહ્યા અને કવિતાના ઘાટે તે ઘડાતું રહ્યું. વાત નિરાળી લાગે તેવી છે પણ હૃદયંગમ છે. કનૈયાલાલ મુનશી, રામપ્રસાદ બક્ષી અને પ્રોફેસર રવિશંકર જોષીએ 'મિત્ર'ની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઉપોદ્ઘાતરૂપ લેખો લખ્યા છે. ચાલીસ વર્ષ તેની આ બીજી આવૃત્તિ થઈ રહી છે ત્યારે આશરે એક સદી પુરાણી તેમાંની કવિતામાંથી અહોભાવમુક્ત રીતે અને વિવેકપૂત ધોરણે પસાર થતાં કેટલુંક નોંધી શકાય તેવું ચોક્કસ હાથવગું બને છે.

કવિતા અને જીવન એકબીજાંથી અલગ ન હોઈ શકે. એમ કહેવું ઢીક ગણાય કે કવિતામાં જીવન ઓતપ્રોત હોય છે. અનુભવ કવિતાનો મળે પણ તેમાંથી જીવનને બાદ ન કરી શકાય. તેનું મૂળ કારણ એ છે કે કવિતાનું માધ્યમ ભાષા છે, અને ભાષા પ્રકૃતિમાંથી નહિ, જીવનમાંથી સિદ્ધ થાય છે. ભાષા જીવનને ઓગાળી હે એ હુદે વિકસે તેવો કવિપુરુષાર્થ ઈષ્ટ છે પણ તેવું બનતું નથી. ભલે ભાષાનો નહિ પણ ભાષામાં જીવનનો કલાઘાટ નિપાત્રવો જે કવિઓને શ્રેયસ્કર લાગ્યો છે તેમાંના પ્રભાશંકર પણ્ડિત એક છે. અહીં બહુકેન્દ્રી જીવનનું એક સમભાવી અને તટસ્થ સમાલોચકે કરેલું અર્થઘટન સાંપડે છે. કેવળ

* સર પ્રભાશંકર પણ્ડિત : જન્મ તા. ૧૫-૪-૧૮૬૨, અવસાન તા. ૧૬-૨-૧૯૩૮

બોધસ્વરૂપે તે હોત તો તેની પ્રભાવકતા આટલી ન હોત. અહીં કવિતાની લગોલગ તેને લઈ જઈ પદ્યના સુચારુ બંધમાં ઢળવાનું કવિકર્મ થયું છે તેથી તેની મહત્ત્વા વધી છે. આ કવિ કેવળ નીતિવેત્તા છે તેવું નથી, કાવ્યના કરણોથી પણ તે પરિચિત છે. પ્રાસાદિક લયગતિ અને સુઘંઘ છંદબંધમાં ભાષાને પળોટવાની સિદ્ધિ એમને વરેલી છે. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ફારસી પરંપરાની કવિતાથી એમની કાવ્યરૂપી ઘડાયેલી છે. ‘મિત્ર’ એવી સર્જકતાનાં પ્રમાણ આપતો કાવ્યગ્રંથ છે.

નીતિબોધ સામાન્ય રીતે કથાનો વિષય હોય. બહુધા તે ગાંધમાં ઉત્તરે. પણ ભર્તૂહરિ જેવાને જેમ પદ્ય માઝક આવ્યું તેમ આ કવિ પણ પદ્યના આશ્રયે નીતિબોધની રચનાઓ કરે છે. પરંતુ એ કેવળ નીતિવિષયક બોધક ટીકડીઓ બની જતી નથી. અહીં તો જોઈ શકાય છે કે એક સમાજનિરીક્ષક પોતાની ભાવનાનો પુટ આપી તેને વિચારદ્વયમાંથી હદ્યદ્વયમાં પલટી નાખે છે. સમત્વ અને સમભાવનો અનુભૂતિઆલોક અહીં પંક્તિએ પંક્તિએ જળકે છે. કવિકર્મલેખે એને જ ઘટાવીએ તો આવી કાવ્યધૂતિ પ્રસારવાનું કાર્ય વિલક્ષણ તો છે જ, અધરું પણ છે. રાજવહીવટ અને કવિતા બન્ને સામસામા છેડાના. બેમાંથી જ્યારે જે અગ્રેસર રહે તે પરિણામદારી બને. પણ સર પ્રભાશંકર પણેણીએ રાજવહીવટમાં કવિના સંવિદ્ધને ખપમાં લીધું અને કવિતામાં રાજવહીવટમાંથી નીપજેલા જીવનધર્મનું રસાયણ ભર્યું. કોઈ ઊંચા આસનેથી અપાતી શિખામણ જેવું એનું સ્વરૂપ હોત તો તેમાં વિશેષ રસ ન પડત. પણ આ નીતિવેત્તા કવિએ કવિતાનું કાઢું સમજી લીધું હતું, એટલે પોતે જે કહેવા ધાર્યું હતું તેને માટે કવિતા જ એમને યોગ્ય લાગી.

ઇ. સ. ૧૮૮૮માં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો પહેલો ભાગ પ્રગટ થાય તે પૂર્વે તો આ કવિની કવિતા લખાવા લાગી હતી. વયમાં પોતાનાથી પાંચ વર્ષ નાના ‘કાન્ત’, સાત વર્ષ નાના બ. ક. ઠાકોર અને પંદર વર્ષ મોટા નહાનાલાલ જેવા મોટા કવિઓની કવિતા પ્રસરી ચૂકી હોય તે સમયગાળામાં એમણે એકેયની કવિતાના સીધા પ્રભાવમાં આવ્યા વગર કાવ્યલેખન કર્યું છે તેનું

અચરજ થાય તેવું છે. તેનું કારણ એ ધારી શકાય કે તેઓએ કાવ્યનાં પરિશીલન માટે સમકાળીન કવિતાને નહિ પરંતુ પરંપરાની કવિતાને વિશેષ સેવી છે. અહીં દેખાતી નીતિબોધની કવિતામાં ભર્તૃહરિની પ્રણાલિનું કે દલપત્રામની તેવી કવિતાનું અનુસંધાન દેખાશે. ગજલ ભાસતી કવિતામાં મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી અને કલાપીનો કિંચિત્ પ્રભાવ વાંચી શકાશે. અમુક લયકારી કે શબ્દચયનમાં નહાનાલાલ અને બોટાદકરને ઉકેલી શકાય. પણ એકંદરે કવિતાના ઘાટમાં સરળ અને સ્પષ્ટ બયાન કરવું તેવી સાદી સમજથી આ કવિ પ્રવત્યા છે. તેથી સર્જકતાના કોઈ ઉધામા વગર, સ્વસ્થ શબ્દોમાં એમનું કવિવ્યક્તિત્વ વિલસ્યું છે. પ્રભાશંકર પણ હીનું કાવ્યશાસ્ત્ર ગણો તો તે આટલું છે. ભાષાની ચિત્તહારી ઝડપમકથી કે પ્રયોગપૂત દુરૂહ પ્રયુક્તિઓથી ભાવકને આંજી નાખવાની કવિછિયા એમનામાં નથી. એમની કવિતાનો એમણો કલ્પેલો ભાવક કાવ્યજ્ઞ નહિ પણ સમસંવેદક અને સીધોસાદો સામાજિક છે. તેથી જટિલ કાવ્યવ્યાપારને સ્થાને અહીં સુચારુ અને સહજ અભિવ્યક્તિનું ધોરણ સચ્ચવાતું દેખાય છે. સર્જક તરીકેનું કોઈ મોટું આરક્ષાલન તેમાં નથી. પણ એ એમને અભિપ્રેત પણ નથી. તે દસ્તિએ આ રચનાઓમાં પ્રવેશવું યોગ્ય ગણાશે.

સંસ્કૃત કાવ્યપ્રણાલિમાં દષ્ટાંત અને અન્યોક્તિના આશ્રયે વાત કરવાનો જે ચાલ છે તેનો આ કવિએ ખાસ્સો લાભ લીધો છે. આ ઉદાહરણ જુઓ :

‘ગોળ ખાય તે ચોકડાં ખમે એ જ છે ન્યાય,
જો સુખમાં ખુશ થાય તો દુઃખમાં કાં ન દુખાય ?’

સમત્વનો મહિમા કરતો જીવનબોધ જતાવવા એમણો ઘોડાનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ઘોડાને પુષ્ટ કરવા માટે ખવડાવાતા ગોળની અને વશ રાખવા માટે તેના મોંમાં ઘાલવામાં આવતા ચોકડાની વાત કરી સુખ-દુઃખ બન્નેનું સહિયારું વજૂદ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વાત માણસને લાગુ પાડી છે પણ ઘોડાના દષ્ટાંતથી. પોતે રાજકારભારી હોઈ દષ્ટાંત પણ પોતાના અનુભવની દુનિયામાંથી આવ્યું છે તેમ અહીં નોંધી શકાય. દષ્ટાંતની માફક અહીં

અન્યોક્તિના આશ્રયે પણ જીવનબોધ પ્રગટતો દેખાય છે. એક સંસ્કૃત સુભાષિતનો લગભગ અનુવાદ જ કહી શકાય તેવું આ મુક્તક જુઓ :

‘કોઈ મળ્યું ન મધુ કેતકી પુષ્પમાંથી,
થા મા ઉદાસ અદિ પોતક એટલાથી;
બીજો કયો પરમ લાભ ગણ્ણાય એથી
કે આ રહ્યું શરીર અક્ષત કટકોથી.’

ભમરને થતું સંબોધન ખરેખર તો અપ્રાપ્તિથી ઉદ્ઘિન એવા કોઈને પણ આશ્રસ્ત કરવા માટે થતું સંબોધન છે. ફૂલનો રસ ન મળ્યો તેનો અફ્સોસ કરવાને બદલે કાંટા ન વાગ્યા તેનું આશ્વાસન લેવાનું ચીંધતા કવિ જીવનને સંતુલિત રાખતી મીમાંસા આલાપે છે. આમ જુઓ તો આ ઉપદેશ છે. પણ લગીરે બોજ ન લાગે તે રીતે વ્યક્ત થયો છે. બીજી રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે તે ‘કાન્તાસમિતતયા’ વ્યક્ત થાય છે, જેથી તરત ગળે ઉત્તરી જાય છે. ક્યાંક ઔપભ્ય રચી લઈ કવિ પોતાનું જીવનવિષયક દાખિબિન્દુ આ રીતે આલેખે છે :

‘જોવી જેને નજર ન પડે, વક તાલેવરોની,
ખાયે જેઓ ઉદર ભરીને, પંક્તિ હુવર્દુરોની;
ઠડાં વારિ નદી-સર તણાં, પી નિરાંતે ભમે છે,
તેવી સાદી હરિષશિશુની જિંદગાની ગમે છે.’

અહીં પણ, સહજ અને સુચારુ ઠબે જીવન વિશેનો અભિલાષ પ્રગટે છે, જે લગીરે ભારજલ્લો નથી લાગતો. અને તેથી જ જે કહેવું છે તે વાતનું વજૂદ પણ વધે છે. કવિએ ઉચ્ચ રાજપદે રહી મોટાથી લઈ જનસામાન્ય સુધીના કક્ષાભેટે ભિન્નભિન્ન અનુભવો મેળવ્યા છે. ઘણું કરીને આ અનુભવો જ એમનાં કાવ્યોનો વિષય બન્યા છે. જોઈ શકાય છે કે એક અત્યંત ગરવા અને સંવેદનશીલ પરંતુ સ્વસ્થ વિચારપુરુષના ઉદ્ઘારો અહીં સહજ પદ્યમાં સરી પડ્યા છે. આજી પણ આશીષમાં પલટાઈ જતી હોય તેવો કોઈ ક્રીમિયો એમની પદ્યભાષામાં સમાયેલો છે. જુઓ :

‘સદ્ગ રાજુ રે’વું અવર જનને રાજુ કરવા,
બને ત્યાં સુધી તો, જનસમૂહના કલેશ હરવા;
બરે જે ખાતાં તે, ગરીબ ઉદ્દરાર્થે ખરચવું,
કુદુંબી છે આખું અવનિતલ એવું સમજવું.

‘ગંગાનુંય મલિન પાણી તજુએ, તે રાજહંસો અમે’ એવી પોતાની ઓળખ
આપતા કવિની વ્યક્તિમત્તા પણ નિરાણી છે. ખુમારી કે આત્મગૌરવનો
એમનો ખ્યાલ એમના વ્યક્તિત્વની ઊંચાઈને ચીંધનારો છે. અશ્વમુખે
મુકાયેલી શાનવિષયક આ ઉક્તિમાં કવિ ગૌરવનું કેવું ભાષ્ય કરે છે તે
જોઈ શકાશે :

‘તેઓ ભૂપમહેલ અંદર, અમે બાહેર ઘોડારમાં,
તેને દૂધ પવાય, ઘાસ અમને નીરાય ખોરાકમાં;
તેને કંચનશુંખલા, પણ અમોને ઢોરડાં ડોકમાં,
તોયે શાન ગણાય એહ, અમને અશ્વો કહે લોકમાં’

વ્યવહારમાંથી જ જીવનનું સત્ય શોધનારી કવિદણિનો પરિચય અહીં
થશે. ગમે તેવા વૈભવ વચ્ચે હોવા છતાં કૂતરાં કૂતરાં જ કહેવાય તેવો સંકેત
અહીં ખરેખર તો અશ્વોની ગૌરવશીલતાનો ધોતક બને છે. અહીં જેમ
અશ્વની ઉક્તિ છે તેમ બીજા એક મુક્તકમાં બળદની ઉક્તિ છે. તેમાં
મનુષ્યને ઉપાલંબ છે.

‘હું કરવા સરજેલ છું, તું લેવા સરજેલ,
કરવું બહુ મુશ્કેલ છે, છે ભોગવવું સહેલ;
બળદ જન્મથી હું અને, મનુજ છતાં તું બેલ,
એવું ઈશ્વર આપશો, જેવી નાખીશ ટેલ.’

કવિનો વિચારપિંડ અનુભવસિદ્ધ છે તેથી તેને અધિકૃતતાની મહોર
લાગેલી છે. પણ અહીં આલેખાતો વિચાર કેવળ કોઈ તારતમ્ય પર આવીને
અટકી જાય છે તેવું નથી. તેની પાછળ રહેલા એક ભાવુક કવિનો પડછાયો
પણ આપણને દેખાય છે. આ વિચારવિહાર ભાવુકતાના પુટથી રસાઈને
આવતો હોવાથી પેલી અધિકૃતતા સુપથ્ય બને છે. અને તેથી જ, ‘સંસાર

આ સ્વાર્થ તણો સગો છે, મનુષ્યના અંતરમાં દગો છે.' જેવી સીધી સપાટ પંક્તિઓ પણ ઉર્મિલ ભાસે છે.

એક સમાજનિરીક્ષક લેખે કવિને સ્વીકારીએ ત્યારે કવિકર્મના મુદ્દે એમની સર્જકતા સીમિત થઈ ગઈ હોય તેવું કોઈને પણ લાગે. પણ આ કવિએ પોતાના નિરીક્ષણને દર્શન સુધી વિકસાવી કવિ તરીકેની જવાબદારી પાર પાડી છે. સમાજનિરીક્ષણ આત્મનિરીક્ષણ સુધી અને છેવટે આત્મસંસ્કૃતિક સુધી પહોંચે તે પ્રકારની ગતિ અહીં જોઈ શકાય છે. રોજિંદા અનુભવજગતનો સારાસાર વિવેક આલેખતી લેખિની દાર્શનિક અભિવ્યક્તિમાં ઊંચાઈ પકડી લે છે અને પારગામી સત્યનું બયાન કરવા લાગે છે ત્યારે તેમાં વિલક્ષણ કવિસ્વભાવનું ઋત પ્રગટે છે. નીતિવેત્તા એક ફિલસ્ફૂઝની અદાથી હાજર થાય છે. કેટલીક પંક્તિઓ જુઓ :

'કાં તો આ સઘણું 'હું' છે, કાં 'તું' છે અથવા જ 'તે',
ગમે તે એક છે કિન્તુ બે નથી સત્ય વાત છે;
સર્વમાં સરખો 'હું' છે ને 'તું', 'તે' બદલાય છે,
સર્વવ્યાપકતા તેથી 'હું' તરીકી સિદ્ધ થાય છે.'

*

'હું' સ્વ 'તું' સ્વ અને 'તે' સ્વ, સર્વ આ સ્વસ્વરૂપ છે,
એવું સ્વ બ્રહ્મ છે તેથી સર્વ આ બ્રહ્મરૂપ છે.'

*

'હું તું તે'ની ત્રિપુરીનું એકત્વ થઈ જાય છે,
બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માનું ખરું ત્યારે જ થાય છે.'

*

આવી આત્મપ્રતીતિઓના તાત્ત્વિક ઉદ્ગારો ફૂલિતું વ્યવહાર-જગતથી સાવ સામે છેડે જઈ ચૈતસીક પરિપાઠીએ વિલસતા દેખાય છે. નીતિબોધના સરળ પાઠમાં ગોઠવાતું પદ્ય સંકુલ અને તત્ત્વાન્વેષી વાર્ત્તિક રૂપે પ્રગટે છે.

પણ, કવિનો સ્વભાવ સરળતાને છાંડી શકતો નથી, તેમ તત્ત્વાન્વેષણને પરહરી પણ શકતો નથી. તેથી ક્યારેક ગજલની સૂઝી અદ્યાગીમાં તો ક્યારેક ભજનની લયકારીમાં આવી ફ્રિલસૂઝીને કવિ તેના અર્થગાંભીર્ય સાથે સરળતાપૂર્વક આલેખે છે.

‘મને મારી જુંપડી અપાવો’

*

‘શીલ, સંતોષ ને સુખનાં સાદ્ય વારિએ નહવરાવો’

*

‘વાર કરો મા વિહૃલા, મારી વ્હારે તો આવો’

આવા સાદગીભર્યા ઉદ્ગારોની ભાવાત્મકતાની પછવાડે કયાંક કવિની આપઓળખની અબળખા પડેલી જણાશે તો, કોઈ વાર સૂઝીયાના બયાનમાં ખુદ જિંદગીને આપણી સામોસામ બોલતી કરેલી પણ સંભળાશે.
જેમ કે :

‘ન લેને કી બબર કુછ ભી
પઢાયા કાળજીને ‘દે દે’

‘પ્રભુ કા એહી ઝતવા હે
‘તું હી દે દે તું હી દે દે’

*

‘અગર પુરુષાના હેતી મૈં
રહેતી નાજની માફક
અગર માશૂક બનતી તો
રહેતી માફકે આશક’

*

‘દિકાના કો બદલ હેના
દિલોં કી હે મજા વોહી
ચૂસે જો દિલ, ઉસી કે પર
બહાના આપ કા લોહી’

કવિ પાસે અભિવ્યક્તિની વૈવિધ્યપૂર્ણ છટાઓ છે. તેઓ ફારસી લિહાજ દાખવતી ભાષામાં વ્યક્ત થાય છે તો, નિરાળી લોકભાષા અને

લચકતા લયમાં પણ એમની સહજ ગતિ દેખાય છે. નહાનાલાલની કવિતાના કુળને આંબી જતી આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘નષ્ટદીના વીર હવે અંગણો પધારજો
નયણો ચાલ્યાં જાય નીર રે,

*

આશાનાં બીજ નાથ ઊંડાં ગણાય છે
તોય મારું મનહું અધીર રે.’

કલાપીથી લોકપ્રિય બનેલી ગજલની તત્કાલીન આબોહવાને કવિએ આ રીતે ખપમાં લીધી છે :

‘અગર હમ દિલ ચુરાતે હેં
જિગર બદલે મેં હમ દેતે’

તો, આ જ છંદમાં કાવ્યભાષાનું બીજું રૂપ કવિ આ રીતે પણ પરિચિત ઉક્તિરૂપે નિપઞ્ચવી લે છે :

‘કુપુત્રો થાય છે જગમાં
કુમાતા ક્યાંય ના થાયે’

કવિને ભાવ અને ભાષાનો ઉચિત સમન્વય કરવાનું પણ સહજ છે. સૂક્ષી અંદાજ દાખવતી તત્ત્વદર્શી કવિતામાં ફારસીની છટા દેખાય છે તો, ‘સખી રી ક્યાં કરવી ફરિયાદ’ કે, ‘પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે, એક વૃદ્ધ ફિરસ્તો લાવ્યો છે’ જેવી પંક્તિઓમાં પણ ફારસી શબ્દો અત્યંત સહજ લાગે છે તે રીતે આવીને ગોઠવાઈ ગયા છે. મણિલાલ અને ‘કલાપી’ની તત્કાલીન ગજલોના પ્રભાવમાં લખાયેલી ગજલસ્વરૂપની રચનાઓમાં ઘણે ભાગે ફારસીનો સ્પર્શ મળી આવે છે. જોકે આ રચનાઓ ગુજરાતી ગજલના પ્રથમ તબક્કાની હોવાને કારણે તેમાં ગજલના બાહ્ય સ્વરૂપની ચુસ્તી જોવા મળતી નથી. મણિલાલ અને ‘કલાપી’ની ગજલોમાં પણ બહુધા આવું જ બનવા પામ્યું છે.

કવિની વૃત્તો પરની પકડ અત્યંત મજબૂત છે. અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ બન્ને પ્રકારના વૃત્તો પર એમનું પ્રભુત્વ છે. મંદાકાન્તા, શિખરિણી,

શાર્દૂલવીકીડિત, વસંતતિલકા, પૃથ્વી, અનુષ્ઠુપ, ઉપજાતિ, સ્વાગતા, શાલિની અને માલિની ઉપરાંત હરિગીત, સોરઠા, દોહરા, સવૈયા, ઝૂલણા અને તોટક જેવાં વૃત્તોનો પ્રભાવક પ્રયોગ આ કવિએ કર્યો છે. કવિતાની આ રૌપિક સિદ્ધિ કવિનું બહુ મોટું જમા પાસું છે. વળી, આ વૃત્તો પ્રયોજવામાં કવિએ ભાગ્યે જ છૂટ લીધી છે, તે જોતાં કહી શકાય કે ભાષાને વૃત્તોમાં ચુસ્તીથી પળોટવાની કવિ તરીકેની જવાબદારી એમણે ઉત્તમ રીતે નિભાવી છે. ભાષાને છંદયોગ્ય ઘાટે ઘડવાનું દાયિત્વ એમણે બરાબર બજાવ્યું છે. કોઈ વાર તો શબ્દો જાણો સ્વયં પોતાનું રૂપ બદલીને વૃત્તોમાં ગોઠવાઈ ગયા હોય તેવું સહજ કવિનું વૃત્તવિધાન છે. થોડા નમૂના :

‘પ્રભુના ખોળામાં પોકું છું,
અમરતવની ચદર ઓકું છું.’

*

‘સુકાઈ આ પ્રણયસૂચિ ગયો ક્યાં સ્નેહ મે’ ઊડી ?
બપૈયાની મુવાફક હું હુકું છું શોધમાં એની’

*

‘તથાપિ લઈ હાથમાં પ્રભુ સુકાન હાંક્યા કરે,
મને નજર આગળે સબળ દાખલો એ તરે’

*

‘તેઓ ભૂપમહેલ અંદર અમે બાહેર ઘોડારમાં’

*

‘સીમા બંધન સીમા રુંધન સીમા રોકણાહાર,
અમે વિહંગમ ત્રિભુવન કેરાં ઊડનારાં હંદ પાર’

કવિમાં બેઠેલો તત્ત્વાન્વેષી જેટલો સ્થાન્દ્રષ્ટા છે તેટલો જ પ્રભાવક એમનામાં રહેલો ભાવુક મનુષ્ય પણ છે. આ કવિની વ્યક્તિમત્તા સામસામા છેડાના લાગતા આ બે ધ્રુવોને એકસાથે જીલે છે તેમાં એમના કવિપદનું ગૌરવ સમાયું છે. સહદ્ય સૌજન્યના પુટથી વ્યવહારબોધનાં સપાટ વિધાનોને ઊગારી લેવાનો કીમિયો કવિએ કરી જાણ્યો છે. આ કવિની કવિતામાં ક્યાંય કવિકર્મનો છાક નથી, આવડતને પ્રગટાવી દેવાના ઉધામા

નથી; પણ એક સ્વસ્થ કહી શકાય તેવો કાવ્યવિવેક છે. એમણે પ્રયોજેલા અલંકારોમાં કોઈ વિઝરાટભર્યા આસ્થાલનો નથી પણ જનસાધારણના અનુભવજગતની સર્વવિદ્ધિત સામગ્રી છે. તેથી સાદગીના લિબાસથી એમની કવિતા ઓપે છે.

એક શીલભદ્ર છિલસૂફુનું કાવ્યમય નીતિગાન સાંભળતા હોઈએ તેવો અનુભવ કરાવતી આ રચનાઓને લગત્ભગ એક સદી થવા આવી છે ત્યારે પણ તે આજના સમયના આપણા સંવિદ્ધને સ્પર્શો છે તે બાબત તેમાં રહેલા કોઈ સનાતન મૂલ્યની આપણને પ્રતીતિ કરાવે છે.

- વિનોદ જોશી

બે પ્રાસંગિક કાવ્યો

પ્રભાશંકર અનવરત કાર્યરત રહેવા છતાં તેમનો આજન્ય વિદ્યાપ્રેમ એકધારો છેવટ સુધી જળવાઈ રહ્યો હતો. પોતે કામમાંથી પરવારે ત્યારે જો કોઈ મળવા ન આવ્યું હોય, તો અચૂકું કોઈ ગ્રંથના પરિશીલનમાં જ બેઠા હોય. એમની વિશાળ લાઇબ્રેરીનું લગભગ દરેક પુસ્તક, જાતે વાંચીને કરેલી લાલભૂરી લીટીઓ વડે, એમના વિદ્યાનુરાગની સાક્ષી પૂરે છે. અત્યંત વ્યવસાયમાં કાવ્યો લખવાનો સમય તો ન હતો પણ કોઈ ચિત્તવિક્ષેપક પ્રસંગ બને એ વખતે કે તે પછી તરત જો સહેજ નવરાશ મળે તો એ પ્રસંગજન્ય વિચાર કે ભાવને તે પદ્ધમાં લખી નાખતા. કોરો કાગળ ન હોય તો હાથમાં જે પુસ્તક હોય તેના પાનાની કે વર્તમાનપત્રની કોરી જગ્યાએ લખી નાખતા. આ રીતે એમજો લખેલાં અનેક કાવ્યોની રચના પાછળના પ્રસંગોમાંથી બે પ્રસંગો અહીં આપ્યા છે.

ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજી યુવરાજપદે હતા ત્યારે, ઈ. સ. ૧૮૯૦થી ૧૮૯૭ સુધી રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજમાં ભણવા રહેલા. તે વેળા એમની સાથે હરેકરે ને તેમનું કામકાજ કરે તેવા ‘કભોનિયન’ (સાથી) તરીકે પ્રભાશંકર નિમાયા હતા. હિંદના દેશી રાજાઓ આપખુદ, ઉડાઉ, વ્યસની અને મૂર્ખ નીવડે છે તેવા ભાવનગરના ભાવિ નરેશ ન બને એ શુભઆશયથી શિસ્તપાલનના અતિ આગ્રહી ને કડક શ્રી ગણપતરામ ત્રવાડી જેવા એમના ટ્યુટર નિમાયા હતા. ભાવસિંહજી પાસેથી સખ્તાઈથી કામ લેવામાં આવતું. તે બાબતમાં એટલે સુધી કહેવાતું કે પોતાના પિતા મહારાજા તખ્તસિંહજી પર ભાવસિંહજી કાગળ લખે તો તે કાગળ ખુલ્લો રાખીને ટ્યુટરને સોંપવો પડે, ટ્યુટર તે કાગળ અવકાશો જોઈ સુધારીને પાછો આપે, ન તે રીતે નવેસરથી લખીને ભાવસિંહજી ફરી એ કાગળ ટ્યુટરને આપે ત્યાર પછી, ટ્યુટરની સંમતિથી એ કાગળ ટપાલમાં જાય. અંગત ખર્ચ માટે રાતી

પાઈ સરખી ભાવસિંહજીને આપવામાં ન આવતી. આવી સ્થિતિમાં બીજાની મુશ્કેલી શી છે તે આપમેળે સમજુને તે દૂર કરવાની વૃત્તિશક્તિવાળા પ્રભાશંકર એમના સાથી હતા, તેથી ભાવસિંહજીને તે ‘પોતાના’ લાગવા માંડ્યા. પોતા પર જે કડકાઈથી કામ લેવામાં આવતું તેની વાત પ્રભાશંકરભાઈ પાસે કરતાં નવયુવાન ભાવસિંહજીની આંખમાં ઝળજળિયાં ભરાઈ આવતાં. થોડા દિવસોમાં જ પ્રભાશંકર વગર ભાવસિંહજીને ન ચાલે તેવી સ્થિતિ આવી. આ વાત ઉપરીઓને પસંદ ન પડી.

પણ તે પછી તુરતમાં જ ભાવસિંહજીને કોલ્હાપુરના યુવરાજના ટ્યુટર, મૈસ્કૂરના રેસિડેન્ટ એસ. એમ. ફેઝર નીચે ભણવા માટે ધારવાડ રહેવાનું થયું. મિ. ફેઝર રાજકુમારોના ટ્યુટર તરીકે ખૂબ આદર પામેલા. વાઈસરોયો, ગવર્નરો વગેરે એમના પ્રત્યે માનથી જોતા અને એમની સૂચનાઓનો બને તેટલો અમલ કરતા તથા દેશી રજવાડાં પાસે કરાવતા. એ ફેઝરસાહેબને પ્રભાશંકરની રહેણીકરણી, વિદ્વત્તા અને કાર્યકુશળતા ખૂબ ગમી ગયાં. આ કારણે પ્રભાશંકરને નોકરીમાંથી રજા દેવાનું તો ન બન્યું. પણ તેમને નાનીમોટી બધી બાબતમાં પરેશાન કરવાનું શરૂ થઈ ગયું. ભાવસિંહજી પ્રભાશંકરને માનથી રાખતા, ફેઝરસાહેબ સાથે ફરવા લઈ જતા ને એકાંતમાં ગોષ્ઠિ કરતા; છતાં આ સ્થિતિ પ્રભાશંકરને રુચતી ન હતી. એક વખત પ્રભાશંકરના મોરબીના બાળમિત્ર હરિલાલ જીણાનો તેમના પર પત્ર આવ્યો. એ મિત્રો પરસ્પર પત્રવ્યવહાર પદ્યમાં કરતા. પત્રમાં શ્રી હરિલાલે પૂછેલું :

‘રાજાઓની નિકટ વસવું, સર્વ સમ્માન ખોવું,
રંગે ભોગે રમણ કરતાં અંતરે ગુપ્ત રોવું;
‘હજુ હજાનાં કપટવચને લોક થોકે નમે છે,
શું એવી હે સુહૃદ ! તુજને જિંદગાની ગમે છે ?’

આના ઉત્તરમાં પ્રભાશંકરે લખ્યું :

‘એવી જેને નજર ન પડે વક્ત તાદેવરોની,
ખાયે જેઓ ઉદર ભરીને પંક્તિ દુર્વાકરોની,

થંડાં વારિ નહી સર તજાં પી નિરાંતે ભમે છે,
સાદી તેવી હરિષશિશુની જિંદગાની ગમે છે.'

આ પછી થોડા વખતમાં મિ. ફેઝરના વાલીપણા નીચે યુવરાજ ભાવસિંહજી રેલવે દ્વારા હિંદની મુસાફરીએ નીકળ્યા. સલૂનમાં એક વખત ઠામવાસણની સંખ્યા ગણતાં એક છાલિયું ઘટયું અને હજૂર ખાનગી ખાતાના તત્કાલ ઉપરીએ પોતાના સાગરીઠો સાથે તેનો દોષ પ્રભાશંકર પર નાખી ઉમેર્યુઃ ‘યુવરાજને બગાડનાર તથા ગેરવ્યવસ્થા ઊભી કરનાર આ પ્રભાશંકર જ છે.’ કાઢવાની ખટપટ હતી જ, તેમાં આવું થવાથી પ્રભાશંકરે રાજીનામું લખી ભાવસિંહજીને બતાવી કહ્યું: ‘હું આ દઈને જાઉ છું.’

ભાવસિંહજીને ખેદ થયો. તેમણે પ્રભાશંકરને બહુ સમજાવ્યા પણ માન્યા નહિ ત્યારે ભાવસિંહજીએ મિ. ફેઝરને કહ્યું: ‘પ્રભાશંકરને સમજાવીને રોકો.’

ફેઝરે પ્રભાશંકરને કહ્યું: ‘હું દીવાન વિહુલદાસને લખું. તમને જરાયે મુશ્કેલી નહિ રહે.’

પ્રભાશંકરે કહ્યું: ‘મારે એવું કરાવવું નથી. વાંક ન હોય તોયે દોષિત ઠરાવનાર નીચે મારે નોકરી કરવી નથી.’ કહી પ્રભાશંકરે વીગત સમજાવી.

ફેઝરે કહ્યું: ‘જો એમ છે, તો તમે ભલે છૂટા થાઓ. તમે સારી જગ્યાએ જાઓ ને આગળ આવો તેવી મારી ઉમેદ છે, એટલે હું, ચાલો, તમને મુંબઈના ગવર્નર જે મારા મિત્ર છે તેના પર ભલામણપત્ર આપું; નહિ તો તમે કહો તેના પર ભલામણપત્ર આપું.’

પ્રભાશંકરે કહ્યું, ‘આંભાર’. ‘કેમ, પ્રભાશંકર તો તમે કરશો શું?’ ફેઝરે પૂછ્યું. ‘ભાવનગરની નોકરીમાં ન હત તો જે કરત તે.’ જવાબ સાંભળી હર્ષના આવેશમાં પ્રભાશંકરના બે હાથ પકડી, હલાવી ફેઝરે કહ્યું, ‘વહાલા મિત્ર, હું તમને સુખેથી જવાની રજા આપું છું.’

ને તે રાત્રે મિ. ફેઝરે દુંગલાંડમાં રહેતા પોતાના એક મિત્ર પરના એક પત્રમાં લખ્યું: ‘આજે મેં એક સ્વમાની, પોતાની શક્તિનો જાણકાર, ડાખ્યો દેશી માણસ જોયો. તેણે મને જીતી લીધો છે. એવા માણસો જિંદગીમાં

ક્યારેક જ જોવા મળે છે. એ છે ભાવનગરના મિ. પ્રભાશંકર, જે, મને ખાતરી છે કે ખૂબ આગળ આવશે.'

અને એ પછી આઈ વર્ષે વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝને પોતાના સેકેટરીને પૂછેલું : 'કોણ છે આ પ્રભાશંકર કે જે બ્રિટન અને હિંદના ઇતિહાસ તથા રાજકારણને ઉંદું સમજે છે અને દેશીરાજ્યોની સલામતી સાથે હિંદની પ્રજાની આબાદીની વાત આટલી હિંમતથી સરકારને સ્પષ્ટ કહે છે ?'

તેના આઈરિશ સેકેટરી મિ. ગોબેએ કહ્યું : 'એ છે ભાવનગરના મિ. પણ્ણી કે જેને વિષે મિ. ફેઝરે મારા મિત્રને આઈ વર્ષ પર લખેલું.'

એ રાજીનામું આપી પ્રભાશંકર છૂટા થયા ને કવિતા લખી :

ઉચ્છિષ્ટાન ન ખાઈએ નવ રહીએ બંધને કોઈને,

છોડી માનસનીરને ન વસીએ સ્વર્ગે ભલે હોયને;

સ્નેહી સાથે સુના ધૂર્ત બકને જેનું ન માથું નમે,

ગંગાનુંય મલિન પાણી તજીએ તે રાજહંસો અમે.

ધોળા બેય સમાન ધૂર્ત બગલા ને રાજહંસો ભલે,

ચાલે બેઉ સમાન ધીમી ગતિથી, નીતિજ્ઞ પેઠે ભલે;

મત્સ્યોથી ઉદરો ભરાય બકનાં, ખાબોચિયાંમાં રમે,

ગંગાનુંય મલિન પાણી તજીએ તે રાજહંસો અમે.

*

એ વાત પછીનો લગભગ દશ બાર વર્ષનો આ બીજો પ્રસંગ છે.

પ્રભાશંકર પાસે વડીલોપાર્ચિત કંઈ ધન હતું નહિ. તેમનાં લગ્ન મોરબીના રાજવૈદ વિશ્વનાથનાં પુત્રી રમાબહેન વેરે થયેલાં. હજૂર સેકેટરીના હોદ્દા પરથી પ્રભાશંકર દીવાનપણે આવ્યા પછી થોડા વખતમાં એક વાર ડિસ્ટ્રિક્ટમાં ગયેલા ત્યારે પાછળથી તેમના બંગલામાં ચોરી થઈ અને રમાબહેનની ઘરેણાંની પેટી ચોરાઈ ગઈ. રમાબહેન ઘણાં ઉદ્ધિળ થઈ ગયાં. પોલીસ-તપાસ શરૂ થઈ. પ્રભાશંકરભાઈના બંગલામાં કામ કરનાર એક નોકર પર શંકા જવાથી પોલીસ તેને લઈ ગઈ. તે નોકરની સ્ત્રી પણ રમાબહેન પાસે કામ કરતી.

વખતે દિવસે સવારે પ્રભાશંકરભાઈ ડિસ્ટ્રિક્ટમાંથી પાછા આવ્યા ને ઘોડાગાડીમાંથી ઉત્તરે તે પહેલાં જ પેલી બાઈએ આવી પગ પકડી રોવું શરૂ કર્યું. પ્રભાશંકરભાઈએ કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે બંગલામાં ચોરી થવાથી, શંકા પરથી પોલીસ તેના ઘરેણાં લઈ ગયા છે ને માર મારે છે. આમ કહી તેને છોડાવવા અરજી કરી.

ત્યાં તો રમાબહેન પણ આવી ગયાં. તેમણે જણાવ્યું કે ‘પોલીસને જો કામ કરવા ન દઈએ તો કદાચ ઘરેણાં પાછાં ન આવે.’

પ્રભાશંકરભાઈએ કહ્યું : ‘જેમ તમને મારી, તેમ આ બાઈને તેના પત્તિની ચિંતા રહે જ ને ? આપણા કારણો તેને દુઃખ ન પડે તે આપણે જોવું જોઈએ.’ આમ કહી પ્રભાશંકરભાઈએ એ જ વખતે પકડેલા માણસને છૂટો કરી તુર્ંત અનંતવાડી (પોતાને બંગલે) પહોંચતો કરવા પોલીસ-ઉપરી ઉપર ચિંઠી લખી અને પોતે આવેલા તે ગાડીના ગાડીવાનને જ તે ચિંઠી આપી ગાડીમાં રવાના કર્યો, ને પોતે માણસની રાહ જોતા પહેર્યે કૃપદે ત્યાં પોર્ચમાં જ બેઠા.

પોલીસ-ઉપરી પેલા માણસને લઈ આવ્યા. પ્રભાશંકરભાઈએ તેમને કહ્યું : ‘બંગલામાં ચોરી થઈ છે ને પોતાનાં ઘરેણાં ગયાં તેથી શ્રીમતી પણેણીને દુઃખ થાય છે. તમે ચોરી શોધી કાઢવા મહેનત કરો છો, પણ મારે જણાવવું છે કે અમને કોઈના પર વહેમ નથી. બીજું : મારા ઘરમાં રહેનાર કોઈ માણસ ચોર હોય જ નહિ. આ ઘરમાં કામ કરનાર માણસ કોઈ નોકર નથી પણ મારા હાથ-પગ છે. હાથ-પગ કોઈ દિવસ ચોર ન હોય. એટલે તમે આને અત્યારે છૂટો કરી દો. ઘરેણાં ન જડે તો કંઈ નહીં. મને મારો માણસ પાછો મળી જવો જોઈએ.

‘હા જી.’ કહી પોલીસ અધિકારીએ આજ્ઞા માથે ચડાવી.

પ્રભાશંકરભાઈએ પેલા માણસને કહ્યું : ‘તમે ઘરમાં છતાં ચોરી થઈ તેથી પોલીસને વહેમ આવ્યો; પણ મને વહેમ નથી. તમે બંને જણાં મારા ઘરનાં જ માણસો છો; તો જેમ કામ કરતાં ’તાં તેમ જ કરજો. મારે ઉલટું

તમને વધારે જવાબદારી સોંપવી છે.' કહી પોતાનાં કપડાં ઉતારી પાકીટ સહિત એ જ વખતે સાચવવા આય્યાં.

આઈ દિવસ પછી એક દિવસ સવારે પ્રભાશંકરભાઈ તથા રમાબહેન બહાર બાગમાં બેઠાં હતાં ત્યાં પેલો માણસ પેલી ઘરેણાંની પેટી લાવી તેમના પગમાં મૂકી રોઈ પડ્યો ને કહ્યું : 'તમે તો દયાળુ છો, પણ મારાથી આ ખમાતું નથી. મને પાછો પોલીસને સોંપી ધો ને સજા કરો.'

પ્રભાશંકરભાઈએ કહ્યું : 'ભગવાન દયાળુ છે. એ કોઈને સજા નથી કરતા, પણ દરેકને સારા થવાની તક એ આય્યા કરે છે. તમે એ તકનો લાભ લઈ લો.' પ્રભાશંકરભાઈએ તે માણસને એ વખતે રૂપિયા એકસો તથા તેની સ્ત્રીને ત્રણ કપડાં ઠનામમાં આય્યાં. આ પછી વર્ષો સુધી એ બંને માણસો અનંતવાડીમાં કામ કરતાં રહ્યાં.

આ પ્રસંગે પોતે ચિહ્ની લખી ગાડીવાનને રવાના કર્યા પછી પોર્ચમાં સાવ એકલા બેસી પેલા માણસની રાહ જોતા હતા ત્યારે પ્રભાશંકરભાઈએ કાગળની કાપલી પર નીચેની લીટી લખી નાખી :

જે ચીજો કે વસ્તુવિભવથી લોકને મોહ થાય,
ને જે મોહ હદ્ય જનનાં પાપ માટે તણાય,
તે પૈસો કે વિભવ અમને સ્વભમાંયે હશો મા,
એવાં હોયે સુકૃત કદી તો સુકૃતોયે થશો મા.

- મુર્કુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

સર પ્રભાશંકર પણેણી

જે દેશપરદેશમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા; જેણે રાજ્યનીતિજ્ઞોમાં સન્માન અને સદ્ગુરુજીની મેળવ્યાં; બ્રિટિશ સર્વત્તનતનાં વિશ્વાસ અને માન જેણે મેળવ્યાં; જે નાનપણથી જગાંધીજીના વિશ્વાસુ મિત્ર અને અંતે ભક્ત હતા - તે પણેણીજીએ ભાવનગર માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું અને તેમની લગભગ ૫૦ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન ભાવનગરને એક નાના રાજ્યમાંથી પ્રખ્યાત અને મોટા રાજ્યોની હરોળમાં ગૌરવભર્યા સ્થાન ઉપર પહોંચાડ્યું હતું.

પણેણીજીનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૨માં એક ગરીબ કુટુંબમાં થયેલો. અમારા વડવાઓ કથાવાચન કરી કુટુંબનિર્વાહ કરતા. પણેણીજી સગાં-સંબંધીઓને ત્યાં રહી રાજકોટની નિશાળમાં ભણેલા. ત્યાં તેમને ગાંધીજી સાથે મૈત્રી થઈ. આ બન્નેની મૈત્રી જીવન પર્યત ટકી રહી. એક હિન્દની સરકાર સામે જગ્યુમત્તા નેતા-બીજા દેશી રાજ્યના અને અંગ્રેજ સરકારના નોકર. એ બન્નેની મૈત્રી આખા હિન્દના કાન્નિકાળમાં અડગ જળવાઈ રહી એટલું જ નહીં પણ વધારે ગાઢ બની, તે એક અદ્વિતીય વસ્તુ છે.

પણેણીજી મેટ્રિક સુધી ભાણ્યા હતા. મેટ્રિક પછી મુંબઈમાં મેડિકલ અભ્યાસ માટે પ્રયાસ કરેલ પણ લથડતી તબિયતને અંગે મુંબઈ છોડવું પડ્યું. તબિયત બગડતાં અને ક્ષયનો વહેમ જતાં દેશમાં ચાલ્યા આવ્યા, પછી જુદે જુદે સ્થળે નોકરીની શોધ કરી. દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રના પ્રખર વૈદ્યરાજ જંડુ ભણેણીના ભાઈ મહિલાઈની પુત્રી સાથે લગ્ન થયાં. કમનસીબે લગ્ન પછી થોડા વખતમાં જ તેમનાં પત્ની ગુજરી ગયાં અને જંડુ ભણેણીના બીજા ભાઈ મોરબીના રાજ્યવૈદ્ય વિશ્વનાથ વિહુલજીનાં પુત્રી રમાબહેન સાથે લગ્ન થયાં. રમાબાએ લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી પણેણીજીનું ઘર ચલાવ્યું.

બીજાં લગ્ન પછીની એક વાત છે. પોતે ભણવાનું છોડી સગાં-સંબંધીઓને ત્યાં જ રહેતા, નોકરી હજી મળી ન હતી. તેમાં એક દિવસ

જે ઘેર રહેતા હતા ત્યાં તેમણે પણુણીકુટુંબને મહેણું લાગે એવું વાક્ય સાંભળ્યું અને તરત બધું છોડી પોતે પોતાનું બધું કરી લેવાનો નિશ્ચય કરી રમાબા પાસે ગયા અને કહ્યું કે હું ઘર છોડું છું. મારું શું થશે તે ખબર નથી. હું તને કાંઈ આપી શકું તેમ નથી. પણ તારું પોષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે અને ફરજ છે, માટે તને પૂછું છું. મારી સાથે આવવું છે ? કે તારા બાપને ઘેર મૂકતો જાઉં ? રમાબાએ તેવી જ મક્કમતાથી કહ્યું કે મારું સ્થાન તમારી સાથે જ છે – જે તમારું થશે તે મારું થશે. અને બન્ને નીકળી પડ્યાં. તેમણે મોરબીમાં, દેવગઢબારિયામાં, ધારવાડમાં એમ નોકરીઓ કરેલી.

ભાવનગર સાથે એમનો સંબંધ થયેલો ના. તખ્તસિંહજી મહારાજના વખતમાં. ભાવસિંહજી મહારાજ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં ભાગતા ત્યારે તેમની પાસે તેમને શિક્ષક-સાથી (tutor-companion) તરીકે રાખવામાં આવેલા. એ વખતે બન્ને વચ્ચે બહુ ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ. પણ સંજોગવશાત્ર પણુણીસાહેબે ભાવનગર છોડ્યું – પછી ?

તખ્તસિંહજી મહારાજ દેવ થયા (ઈ.સ. ૧૮૮૬) ત્યારે પણુણીજી એક બપોરે ભાવનગર સ્ટેશને ઉત્તરી ભાવસિંહજી મહારાજ પાસે આવ્યા અને ખેદ કર્યો. ભવિષ્ય માટે શુભેચ્છાઓ દેખાડી અને રજા લીધી – ત્યાં તો ભાવિએ સુકાન ફેરબ્યું. પગથિયા ઉપર રજા લેતા હતા ત્યાં એક તારવાળો તાર લાવ્યો, ભાવસિંહજી મહારાજે એ વાંચ્યો – અને લાલ થઈ ગયા. પણુણીજીના હાથમાં તાર મૂક્યો – સલાહ માગી. બ્રિટિશ સરકારનો તાર હતો. જ્યાં સુધી સરકાર તરફથી વિધિસરની સંમતિ (Official confirmation) ન આવે ત્યાં સુધી ભાવસિંહજી મહારાજે રાજકાજમાં ભાગ લેવો નહીં એ ભાવાર્થ હતો. રાજ્યવંશ-રજ્પૂત લોહી-યુવાનીની ઝમક=પછી ગુસ્સો કેમ અટકે ? એ વખતે તેમને શાંત પાડ્યા, કહ્યું : રાજ્યના બાહોશ તથા અનુભવી એવા દીવાનસાહેબને અને બીજા કાર્યવાહકોને બોલાવી. તેમને એ તાર સુપરત કરવો અને જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે રાજ્યનું કામકાજ, વહીવટ ચાલુ રાખવા કહેવું. વળી સલાહ આપી કે મામલો પાટા પર લાવવાનો ભાર જે અત્યાર સુધી રાજ્યધુરા વહેતા આવ્યા તેમની ઉપર નાખવો આમ

પણ પણ સાહેબે કહ્યું. મહારાજે તે પ્રમાણે કર્યું – પણ પણ જીજને કહ્યું કે, ‘તમારે મારી પાસે રહેવાનું છે. તમે હવે ભાવનગર છોડશો નહીં.’ ત્યારથી પણ જીજ ભાવનગરમાં કાયમ થયા. કારકુન-સેકેટરી-પદી દીવાન. તાર જો પાંચ મિનિટ મોડો આવ્યો હોત તો પણ જીજ આ રીતે આ રાજ્યમાં ન હોત.

ભાવનગરમાં દીવાનગીરી દરમિયાન બંદરની જિલવણી થઈ. નાનું બંદર મોટું થયું. ડ્રેજરો ચાલી ચાલી ખાડી ઊંડી થઈ. વેપાર વધ્યો સાથે સાથે રેલવે લાઇનો વધી; રસ્તા વધ્યા; દાઢુબંધી થઈ, ભાવનગરમાં ધારાસભાનાં પણ મંડાણ થયાં.

બંદરનો વેપાર વધતો જોઈ સરકારે વિરમગામ ઉપર લાઈનદોરી નાખી. ભાવનગરના બંદરી હકો વિષે સરકાર સાથે કરારો હતા કે ભાવનગરે સરકારી છિસાબે બંદર ઉપર આયાત વેરો (Customs duty) લેવો અને સરકારે ભાવનગરથી આવતા માલને બ્રિટિશ હદમાં છૂટથી દાખલ થવા હેવો. આ કરાર છતાં વિરમગામ ઉપર લાઈનદોરી નાખી. તે લડતના કાગળો છેક લંડન પહોંચ્યા ત્યારે જ તેનો છેડો આવ્યો અને પણ જીજએ તૈયાર કરેલ ભાવનગરનો ‘કેસ’ સફળતા પામ્યો.

પણ જીજની દીવાનગીરી દરમિયાન સખત દુષ્કાળ આવેલ ત્યારે ઘોડા ઉપર અને ચાલતાં, એમ કરીને રોજ ૪૦થી ૫૦ માઈલ રાહતકાર્યમાં ફરતા.

સમય જતાં વળી પાછો ભાવનગર છોડવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો. તે વખતે ભાવનગર મુંબઈ નીચે હતું. ત્યાં ગવર્નરની કાઉન્સિલમાં તેમની નિમણૂક થઈ. ભાવનગર છોડવું તેમાં જ લાભ છે તેમ ભાવસિંહજી મહારાજનું અનુમોદન મળતાં તે મુંબઈ ગયા. ત્યાંથી વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં દિલહી નિમણૂક થઈ અને ત્યાંથી વિલાયત સેકેટરી ઓફિસેટ ફોર ઇન્ડિયા – એમની કાઉન્સિલમાં ગયા.

પોતે ત્યાં હતા એ સમયની વાત છે. પહેલું મહાયુદ્ધ પૂરું થયું અને સંધિ થઈ. પહેલી વાર બિસ્માર્કના વખતમાં જ્યારે જર્મનીએ ફાન્સને હરાવ્યું ત્યારે જે સંધિ થયેલ તે વરસાઈની સંધિ (treaty of Versailles) તરીકે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધમાં જર્મનીની હાર પછી જે સંધિ

થઈ તેના કાગળ સહી કરવા હારેલા જર્મનોના પ્રતિનિધિઓ પાસે મૂકતાં ફાન્સના વડા પ્રધાન ક્લેમેન્સો મહેણું મારતા હોય તેમ બોલ્યા : ‘Gentlemen. I give you the second treaty of Versailles.’ (પહેલી, ૧૮૭૧ની.)

ભારતમંત્રી મોટેંયુ જ્યારે ફાન્સથી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે આ વાત પોતાને કાઉન્સિલના સત્યોને કહી અને પૂછ્યું : ‘જર્મનોના મનમાં આ સાંભળી શું શું થયું હશે ?’ કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં પણ પણુણીજીએ કહ્યું : ‘Wait for the third’ અને મોટેંયુ બોલી ઉઠ્યા ‘Exactly Pattani ! that is exactly what I thought’ વેરભાવથી વેર જ ઉપજે છે એમ પોતે માનતા માટે એ સંવિની દુર્ઘટનાની વાતથી એમને દુઃખ થયેલું. પોતે કોઈ દિવસ વેરદિષ્ટ રાખી શક્યા જ ન હતા અને તે એમની કવિતામાં છે :

મારી આખી અવની પરની જિંદગાની વિષે મેં
રાખી હોયે મુજ આરી પરે દિલ્લી જે રીતની મેં,
એવી એ જો મુજ ઉપર તું રાખશે શ્રી મુરારિ
તો એ તારો અનૃષી થઈને પાડ માનીશ ભારી.

ઇશ્વરની પાસે આમ જે માગી શકે તેનું હદ્ય કેવું હોય ?

(૨)

તેમને હિન્દુસ્તાનના એક પ્રાંતનું રાજ્યપાલત્વ (Governorship) આપવાની વાત ઈંગ્લેન્ડમાં થઈ અને ભાવિએ ફરી સુકાન ફેરવ્યું : ભાવસિંહજી મહારાજ દેવ થયા (ઈ.સ. ૧૮૧૮) અને તેમનાં નાનાં બાળકો અંગ્રેજોના હાથમાં ગયાં. ભાવનગરની પ્રજાના તારો વિલાયત ગયા અને ભાવનગરનું અને બાળમહારાજનું ધ્યાન રાખવા પ્રજાએ પણુણીજીની માગણી કરી. પણુણીજીને પૂછવામાં આવ્યું કે પોતે શું પસંદ કરશે. ભાવનગર તરફ અને ભાવસિંહજીનાં બાળકો તરફ પોતાની ઊભી થતી ફરજો તો તે સમજતા જ હતા. એમણે ભાવનગરની પ્રજાની માગણી તરફ અને ભાવસિંહજી મહારાજનાં બાળકો તરફ નજર કરી અને રાજ્યપાલત્વ નહિએ.

પણ ભાવનગર સ્વીકાર્યું ત્યારથી એમની સ્થિતિ ભાવનગરમાં સરકારી નોકર તરીકેની થઈ.

આ વહીવટ દરમિયાન પોતે સરકાર સામે બાળમહારાજા માટે લડ્યા; કેંગ્રેસ સાથે મૈત્રી ધરાવતા હતા માટે લડ્યા, ગાંધીજીની મૈત્રી ખાતર લડ્યા. મહારાજાને વહેલી ગાદી અપાવવા લડ્યા. પરન્તુ આ તરફ રાજ્યમાં બંદર વધારે ખીલ્યું, રેલવે વધી, રાજ્યની આવક વધી.

અહીં બાળમહારાજા માટે લડ્યા ત્યારનો એક પ્રસંગ ટાંકું : વાત-વાતમાં પણ ગાંધીજીએ મુંબઈ સરકારને કહેલું કે ‘ભાવનગરની પ્રજાની મરજ વિસુદ્ધ બાળમહારાજાને પરાણે વિલાયત લઈ જશો તો તેમની ટ્રેઇનના પાટા ઉપર છેક વઢવાણ સુધી આખું ભાવનગર આંદું સૂતું હશે; અને તે હિં એન્જિનના પૈડા પાસે પહેલું મારું માથું હશે અને – હું આમ કરું એવો માણસ છું.’

છેવટે, મહારાજાને Harrow પબ્લિક સ્કૂલમાં જવા જેવડા થાય ત્યારે મોકલવા અને તે પણ ત્રણ વર્ષ માટે જ એટલું સ્વીકારી, કાંઈક ઢીલું મૂક્યું.

સગીર વહીવટ દરમિયાન પણ ગાંધીજી અને કેંગ્રેસ સાથે ગાઢ સંબંધ હતો તે માટે સરકારમાંથી બે ત્રણ વખત સખ્તાઈભર્યા કાગળો આવેલા અને પોતે બાળમહારાજાને અને આખા રાજ્યને આ સંબંધથી નુકસાન કરે છે વગેરે કહેવામાં આવેલું. આ સામે પણ પોતે લડેલા અને વાત રાજીનામા ઉપર આવી ગયેલી. આ વાત તેમણે ગાંધીજીને કોઈ દિવસ કરી ન હતી – પોતે જ લડી લીધું હતું.

બ્રિટનના રાજા ઘવાયેલા જર્મનોને જોવા રુગણાલયમાં (ઇસ્પિતાલમાં) જાય છે – એ તો દુશ્મનો રહ્યા – તો પછી પોતે ઘાયલ સત્યાગ્રહીઓને, પોતાના જ માણસોને જોવા ઇસ્પિતાલમાં જાય તે કેમ ખોટું ? લાઠીમારથી પીડાતાઓને પોતે જોવા ગયેલા તેમાંથી ઉભી થતી મુશ્કેલી વખતે આ રીતે લડેલા, અંતે જીત્યા હતા.

ગાંધીજી સાથેની મૈત્રી અને તેમને હોંશથી ભાવનગરમાં આપેલા સન્માન (સામે તેડવા ગયેલા, ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી

પરિષદમાં ભાગ લીધો વગેરે) માટે તો જબ્બર લડાઈ થયેલી – રાજીનામા ઉપર વાત આવી અને છેવટે સરકારે તેમનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે એમ ખાતરી આપી ત્યારે જ જંયા.

ગાંધીજી Round Table Conferenceમાં જઈ શકે તેવી સ્થિતિ વાઈસરોયની પાસે કરાવી તે પણ હિંદુષીજીનો પ્રતાપ.

ના. કૃષ્ણકુમારસિંહજી મહારાજાના વખતમાં ખેડુકરજ નિવારણનું કામ જે પાર પાડ્યું તે આખા હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ ભાવનગર રાજ્યમાં થયું. ગ્રામપંચાયતો અને સરકારી મંડળો સ્થાપવાની જુંબેશ પણ ભાવનગર રાજ્યમાં શરૂ કરી.

આમ મેં એમના કાર્યની થોડી રૂપરેખા દોરી. હવે થોડાક પ્રસંગો :

૧. અમે બાળકો જમવા બેસતા ત્યારે ઘણી વાર દાદા અમારી સાથે બેસતા અને જુદી જુદી વાતો કરતા. એક દિવસ તેમણે કહ્યું : ‘બોલો છોકરાઓ, માણસમાં અને જાવનરમાં ફેર શું ?’ કોઈએ આ કહ્યું, અને કોઈએ તે કહ્યું – તેટલામાં રસોઈયો રોટલી લાવ્યો. અમે નિશાળિયા એટલે અમે નિયમ કરેલ કે સૌએ વારા પ્રમાણે રોટલી લેવી, જેથી સમયસર સૌને સરખી મળે. તે પ્રમાણે જેનો વારો ન હતો તે સૌએ ના પાડી અને વારાવાળાને અપાવી. દાદા આ જોતા હતા. પછી પોતાની થાળીમાં પડેલ રોટલી ફળિયામાં ઊભેલ બે ત્રણ કૂતરાં વરચ્યે ફેંકી. ત્યાં તો થઈ મારામારી અને દાદા બોલ્યા, ‘જોયો માણસ અને જાનવર વરચ્યેનો ફેર ?’

આ અમને હજી સાંભરે છે.

૨. એક વખત એક માણસ દાદાને ઘણું કહી ગયો. ગુસ્સો ચેતે એમ વર્તી ગયો. જોનાર સાંભળનાર ગુસ્સો થાય એવું વર્તન હતું – પણ તે બધું ટાઢે કોઠે સાંભળી લીધું. એ ગયા પછી મેં પૂછ્યું, ‘આપને એવાની પર ગુસ્સો કેમ નથી આવતો ?’

દાદા : ‘રસ્તા ઉપર કોઈ માણસ લંગડાતો ચાલતો હોય તો તને ગુસ્સો આવે છે ખરો કે ઈ, આમ લંગડો કેમ ચાલે છે ?’

હું : 'પણ એ તો પરે લંગડો હોય તેનું શું થાય ?'

દાદા : 'આ મગજનો લંગડો છે એનું શું કરવું ?'

૩. મર્હૂમ ના. ભાવસિંહજીને ઘોડેસવારીનો અને ઘોડાગાડી ચલાવવાનો બહુ શોખ હતો. સવારે લગભગ પાંચ વાગ્યે ઘણી વાર ગાડીમાં ફરવા જતા અને ગાડી પોતે જ ચલાવતા. મોટે ભાગે પણુણીસાહેબને સાથે લઈ જતા.

એક વખત બન્ને જણા ગાડીમાં જતા હતા ત્યાં ઘોડા ચમક્યા અને ભાગ્યા. મહારાજે ઘણા પ્રયાસ કર્યા પણ એ કાબૂમાં ન આવ્યા. મહારાજે જોરથી લગામ ખેંચી અને ઘોડા તોફાનમાં આડાઅવળું જોર કરવા લાગ્યા. ગાડી ઊંધી પડત, પણ પણુણીસાહેબે તરત લગામ પોતાના હાથમાં લઈ લિધી અને સાવ ઢીલી મૂકી દીધી. દોડવા દીધા. સ્વેચ્છાએ દોડવાની સગવડ મળતાં ઘોડા રસ્તાની વર્ષે જ દોડતા રહ્યા અને થાક્યા ત્યારે આપોઆપ ઉભા રહ્યા. પછી પણુણીસાહેબે ભાવસિંહજી મહારાજને કહ્યું કે હવે આપ નીચે ઉત્તરી ઘોડાઓને ગળે હાથ ફેરવો અને થાબડો. તેમણે એ પ્રમાણે કર્યું. પછી તો મહારાજ ગાડી પાછી નીલમબાગ આસાનીથી લઈ આવ્યા. ભયંકર અક્ષમાત થતો આમ અટકી ગયો.

૪. કૃષ્ણકુમારસિંહ મહારાજ નાના હતા ત્યારે એમના અંગ્રેજ શિક્ષકે શિખામણ આપી કે હિન્દુ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા છે તે ખોટું છે. મૂર્તિમાં દેવ કેમ હોય ? આ વાત તેમણે દાદાને કરી એટલે દાદા બોલ્યા, 'હું કાલે આપના ભાણવાના સમયે વર્ગમાં આવીશ.' એ પ્રમાણે બીજે દિવસે ત્યાં ગયા અને મૂર્તિપૂજાની વાત કાઢી. ભાવસિંહજી મહારાજનો ઝોટો દેખાડી કહ્યું. આ ઝોટો ઉતારી તેને જોડો મારો. બાળમહારાજ જોઈ રહ્યા, એટલે પૂછ્યું 'કેમ કરતાનથી ?' મહારાજ : 'એ તો બાપુજી છે. એમ કેમ કરાય ?' પણુણીજી : 'ત્યારે આ સ્લેટમાં મારું નામ લખો.' મહારાજે લખ્યું એટલે પણુણીજીએ કહ્યું : 'હવે તેની ઉપર થુંકો.'

મહારાજ : 'તમારા નામ પર કેમ થુંકાય ?'

પણુણીજી : 'આપ આ માણસોની મૂર્તિનું અપમાન કરતાં જે કારણે અચકાઓ છો, તે કારણે આપણે ઈશ્વરની મૂર્તિને પૂજુએ છીએ. બાકી

ખ્રિસ્તી લોકો પણ તેમના દેવની છબી ટાંગે છે. અને કોસ દોરે છે ! એ પાઠ બાળમહારાજ કદી ભૂલ્યા નહીં, અને જે સાહેબ આ સાંભળતા હતા તેમણે ફરી એકે વાર મૂર્તિપૂજા વિષે ચર્ચા કરી નહીં.

પ. પોતે મસુરીમાં અતિશય બીમાર હતા. ખાટલામાં અર્ધનિદ્રામાં સૂતા હતા, રસોડામાં પત્ની રમાબા તેમને માટે ગરમ પાણી કરતાં હતાં. નિદ્રામાં તેમણે પોતાના ખાટલા પાસે કોઈ એક કાળા કપડાથી આંખો ઢંકાયેલ એવો માણસ જોયો; અને બોલી ઉઠ્યા : ‘What do you want ?’ માણસ : ‘My master wants you.’ દાદા : ‘Who are you ?’ માણસ : ‘Death’ દાદાએ રાડ પાડીને કહ્યું : ‘Go and tell your master he refuses to come.’ અને બેઠા થઈ ગયા. ‘રમા, રમા’ કરીને બાને બોલાવ્યાં. માણસ ગૂમ થઈ ગયો. પોતે બધી વાત બાને કરી. તે દિવસથી તેમની તબિયત સારી થવા લાગી.

દાદાના જીવનમાં ઘણા નાનામોટા ચમત્કારો બન્યા હતા. ઘણી માણસાઈની અને મોટાઈની જાણવા જેવી વાતો છે. તે તો હવે ક્યારેક બીજી વાર.

કૃષ્ણમહારાજને ગાઢી સોંપી પોતે નિવૃત્ત થયા, પણ મહારાજે તેમને ફરી વાર રાજ્યમાં નીભ્યા.

છેવટે સરકારે ફરી ભાવનગરના બંદર ઉપર તરાપ મારી તેનો આઘાત એમને બહુ થયો. ૧૯૭૭માં રમાબા ગુજરી ગયાં. તેની એકલતા પણ બહુ લાગી. એ અમને કહેતા કે ‘તારી બા સ્વર્ગમાં અમારે માટે જગ્યા ગોતે છે. એ મળી રહેશે એટલે મને બોલાવી લેશો.’

અને ખરેખર બરાબર બાની વર્ણનું ભાગવત પૂરું સાંભળી બીજે દિવસે તેમણે શિહોરમાં દેહત્યાગ કર્યો. તે તો ગયા પણ ભાવનગર છે. તેને કેવું કરવું તે પ્રજાના હાથમાં છે. એ પ્રજા ઉપરનો તેમનો વહાલ તેમની ‘પારેવડાં’ની કવિતામાં છે.

— મહેશ અનંતરાય પણુણી

પ્રકાશકના બે બોલ

૧૯૬૨માં મારા દાદાની જન્મશતાબ્દી વખતે તેમની આ કવિતાઓનો સંગ્રહ તેમના સ્મરણાર્થે પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર હતો, પણ અનિવાર્ય વિઘ્નોએ મને તે ન કરવા દીધું. દાદા પૂર્ણ ગાંધીજીના અનન્ય મિત્ર અને ભક્ત હતા અને ગાંધીજીએ તેમને પોતાના એક અતિ-વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર અને સલાહકાર તરીકે સ્થાન આપ્યું હતું, એટલે ગયે વર્ષ ગાંધી શતાબ્દી વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં સફળ ન થયો, પણ હવે છેવટે આ સંગ્રહ બહાર પડે છે, તે વિષે થોડુંક જ કહેવાનું છે.

દાદા નિરાંતે બેસી કોઈ વિષય ઉપર વિચાર કરી કવિતા બનાવતા નહીં. તેમનાં કાવ્યો તો માત્ર કંઈ અનુભવ થતાં, લાગણી થતાં, સ્વયંભૂ રૂક્ષરી નીકળતાં અને જે કંઈ કાગળિયું પાસે હોય તેની ઉપર લખી નાખતાં.

આ કાવ્યો હું નિશાળમાં ભણતો ત્યારથી ગોતી ગોતી ભેગાં કરતો અને પાછળથી જ્યારે ‘દેશી રાજ્ય’ના અને પછી ‘ભાવનગર સમાચાર’ના તંત્રી શ્રી જયન્તિલાલ મોરારજી મહેતા ભાવનગર આવી રહ્યા ત્યારે તેમણે મારો સંગ્રહ લઈ, પોતાથી બનતાં પોતે ભેગાં કર્યાં.

બધાં કાવ્યો પાછળ કંઈ કંઈ પ્રસંગો છે પણ બધા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા નથી – કેટલાક જે મણ્યા તે કાવ્ય નીચે ટાંકેલ છે. પણ કોઈ વ્યક્તિનાં નામ જાણીજોઈને નથી આપ્યાં. એક કાવ્ય ‘કંઈ મળ્યું ન મધુ કેતકી પુષ્પમાંથી’ એ જ્યારે જૂનાગઢ રાજ્યના દીવાન શ્રી રાયજીભાઈએ ત્યાંથી છૂટું થવું પડ્યું ત્યારે તે દાદાએ તેમને લખી મોકલ્યાનું સાંભળ્યું છે – અને તે હવે અત્યારે કહેવામાં વાંધો નથી.

આ કાવ્યો ઉપર નામ કે મથાળાં નહોતાં એટલે અહીં નથી રાખ્યાં. પણ સહેલાઈથી શોધી શકાય માટે કાવ્યોના વિષય ઉપરથી નામ આપી અનુક્રમણિકા બનાવી છે.

મૂળ કાવ્યો દાદાના હસ્તાક્ષરમાં મારી પાસે નથી, પણ શ્રી જ્યંતિલાલભાઈએ તે મને મેળવી આપવા વચન આપ્યું છે, પણ તે દરમિયાન આ પુસ્તક મેં છપાવી નાખ્યું છે એટલે કાંઈ માત્રા કે શબ્દોમાં ભૂલ હોય તો મારી છે.

આ સંગ્રહને બહાર પાડવામાં મને ઘણાની મદદ મળી છે - તેમાં ખાસ કરીને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીજીએ પોતાની તબિયતમાં પણ પ્રસ્તાવના લખવાનો શ્રમ લીધો તેને માટે તેમનો ખાસ ઝાણી છું. શ્રી રામપ્રસાદભાઈએ પોતાના વ્યવસાયી જીવનમાંથી સમય મેળવી વિવેચન લખી આપ્યું એટલું જ નહિ પણ જે ઉત્સુકતાથી મારી આ અરજ સ્વીકારી લીધી, તેમજ પ્રો. રવિશંકર જોષીએ ગુરુવાત્સલ્યથી આ તેના જૂના શિષ્યની માગણી સ્વીકારી તે માટે તે બન્નેનો આભારી છું અને શ્રી રવિશંકર સં. ભણ્ણનો તેમની સલાહ માટે અને પ્રોત્સાહન માટે આભાર માનું છું. બીજા ભાઈઓમાં ખાસ કરી શ્રી મુકુંદભાઈ પારાશર્ય, શ્રી પ્રબોધભાઈ અને શ્રી પ્રમોદભાઈ માણેકલાલ ભણું અને શ્રી જ્યંતિલાલ મોરારજી મહેતાનો પણ આભાર માનું છું. તદ્દઉપરાંત અમદાવાદમાં કુમાર કાર્યાલયમાં અવારનવાર જતા રહેવામાં અને છપામણીનું કામ થતું હોય તેની દેખરેખ રાખવાનું માથે ઉપાડી લઈ, જાતમહેનતથી મારો બોજો પોતે ઉપાડી લઈ ભાઈશ્રી ભૂપતરાય ભક્તિપ્રસાદ વૈદ્ય અને શ્રી જગદીશભાઈ લક્ષ્મીનારાયણ વૈદ્ય એટલા મદદરૂપ થયા છે કે તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે અને છેવટ, અવારનવાર આવતી બીમારીની તકલીફ હોવા છતાં અને બીજી ઘણી ઔદ્ઘોગિક મુરકેલીઓ આવ્યા છતાં અંગત રીતે ધ્યાન આપી શ્રી બચુભાઈ રાવતે કુમાર કાર્યાલયમાં આ પ્રકાશનનું કામ આટલી સુંદર રીતે પાર પાડી આપ્યું તે માટે તેમનો પણ આભાર માનું છું.

- મહેશ અનંતરાય પણ્ણી

(૧૯૭૦માં પ્રકાશિત થયેલા આ સંગ્રહના પ્રકાશક)

અનુક્રમ

પૃષ્ઠાંક			
અપ્ણા	૩	૧૦. વ્હેમ	૮
પ્રસ્તાવના	૪	૧૧. સત્ય હિમત	૧૦
નિવેદન	૬	૧૨. કદી જો જાય તો જાઓ	૧૧
ઉઘાડી બારી	૭	૧૩. તે રાજહંસો અમે	૧૨
ઉપોદ્ઘાત	૧૭	૧૪. શાન-અશ્વ-અન્યોક્તિ	૧૩
શીલભદ્ર છિલસૂઝાં...	૨૯	૧૫. ભલે પૃથ્વી ફાટે	૧૩
બે પ્રાસંગિક કાવ્યો	૩૧	૧૬. એક અનુભવ	૧૪
સર પ્રભાશંકર પણ્ણી	૪૫	૧૭. બળદની અરજ	૧૭
પ્રકાશકના બે બોલ	૫૩	૧૮. નાવિક	૧૮
કાવ્યાંક		૧૯. કેટલાક શ્લોકો (૧૮થી ૨૫)	૨૧
૧. ઉઘાડી રાખજો બારી	૩	૨૬. વિચાય આંખ પઢી	૨૫
૨. સંતોષ	૪	૨૭. સ્વાદ	૨૭
૩. મોહ	૫	૨૮. સ્વાર્થ	૨૮
૪. કેતકી અને ભમર	૬	૨૯. શ્રદ્ધા	૨૮
૫. ઉદ્યાસ્ત	૬	૩૦. મારી ઝૂંપડી	૨૯
૬. સુજનતા	૭	૩૧. માગી લીઓ જે ગમે તે	૩૦
૭. જુદાઈ	૭	૩૨. ઈશાને	૩૨
૮. પૃથ્વીનું અધિપતિપણું	૮	૩૩. એક પ્રાસંગિક કાવ્ય	૩૩
૯. અવનિ તલ	૯	૩૪. 'હું-તું-તે'	૩૪

૩૫.	પરિવર્તન યોગ	૩૮	૬૧.	એને ભરોસે ન રહેશો	૬૮
૩૬.	મૃત્યનું સ્વરૂપ	૩૯	૬૨.	તરો ને તરાવી લીઓ	૬૯
૩૭.	અશ્રુ ક્યાં ગયું ?	૪૦	૬૩.	અશ્રુનું બિંદુ	૭૦
૩૮.	એ મારે મન પરમેશ્વર છે. ૪૨		૬૪.	એ દવાઈ છે	૭૧
૩૯.	દ્વિકર કરશો નહીં વાતાં ૪૪		૬૫.	એક પ્રાર્થના	૭૩
૪૦.	જગત સહજ સ્વર্গ થઈ જાય	૪૮	૬૬.	બકા તે ભૂપને વાલા	૭૪
૪૧.	ઉપકાર વૃત્તિ	૪૯	૬૭.	જીવ	૭૪
૪૨.	સ્કાઉટગીત	૪૯	૬૮.	સંબંધ નથી સચવાવાનો	૭૫
૪૩.	મુરલી	૫૦	૬૯.	હું અને તું	૭૫
૪૪.	અંતર ધૂળી	૫૧	૭૦.	પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો	૭૬
૪૫.	ત્રિલોક સ્વામી	૫૧	૭૧.	સીમા	૭૮
૪૬.	રામ-રાવણા	૫૨	૭૨.	નાશદીના વીર	૮૦
૪૭.	એ સરખી આંખો રાખો	૫૩	૭૩.	કરજદારી ભરી દેવી	૮૧
૪૮.	શાંતિ ને સાદ	૫૫	૭૪.	કાયદા વો હૈ	૮૩
૪૯.	જીવડો	૫૬	૭૫.	તું હીં ઢ ઢ	૮૪
૫૦.	ખેંચ લીયા સો ઢ ઢ તુંને	૫૭	૭૬.	એટલું એ ક્યાં ?	૮૬
૫૧.	પારેવડાં	૫૮	૭૭.	હંસલો	૮૮
૫૨.	ભોજ-વિક્રમના અવતાર	૫૮	૭૮.	સૂમ અને દાતાર	૮૮
૫૩.	જિંદગીનો સરવાળો	૫૮	૭૯.	અમોને ઝૂંપડી વાલી	૮૮
૫૪.	ભક્ત વિશ્વાસ	૬૦	૮૦.	આત્મભોગ વ્યવહાર	૯૦
૫૫.	રાજી પ્રજી	૬૦	૮૧.	દિવાળી	૯૧
૫૬.	કૃષ્ણા	૬૧	૮૨.	‘જગાડોમાં’	૯૨
૫૭.	ભૂતદ્યા	૬૧	૮૩.	રૈયતની રા'ડ	૯૪
૫૮.	પ્રભુજીનો કાગળ	૬૨	૮૪.	‘હું અને મારો ભક્ત’	૯૫
૫૯.	સખીરી ક્યાં કરવી ફરિયાદ	૬૪	૮૫.	‘કર, ભોગવ’	૯૬
૬૦.	બતાવો ઉપાય કો એવો	૬૫	૮૬.	નિસ્યૂહતા	૯૭
			૮૭.	ત્રિગુણ યોગ	૯૮
			૮૮.	મનોરથ	૯૯

૮૮. શરીર-સંરક્ષણ	૧૦૫	૧૦૭. એક મહારાજા વિના	૧૨૮
૮૯. રસ્તો ન લેશો કદી	૧૦૭	૧૦૮. સહનતા	૧૨૯
૯૧. ગરીબની સેવા	૧૦૮	૧૦૯. નવીન વર્ષ	૧૨૯
૯૨. ભીડભંજન પ્રાર્થના	૧૦૯	૧૧૦. પ્રાસ્તાવિક	૧૩૦
૯૩. મને એ દુઃખ થાય છે	૧૧૦	૧૧૧. પરવાર શું	૧૩૦
૯૪. અભિલાષા	૧૧૧	૧૧૨. ખાયે, ન આપે અવરને	૧૩૦
૯૫. અમરત્વની ચદર	૧૧૧	૧૧૩. ગરીબને માટે મરે	૧૩૧
૯૬. ઝુંઝું શોધમાં એની	૧૧૨	૧૧૪. હદ્યથી આપનારાને	૧૩૨
૯૭. યુવાન થઈ જાવું છે.	૧૧૪	૧૧૫. થોરની વાડ	૧૩૨
૯૮. અધિકાર	૧૧૫	૧૧૬. વૃક્ષનો પોકાર	૧૩૩
૯૯. અતૂટ તુંબડી	૧૧૬	પૂંગાંધીજીને લગતાં કાબ્યો	
૧૦૦. પ્રાસ્તાવિક	૧૧૭	૧૧૭. રમકડાં	૧૩૪
૧૦૧. તે હરિ	૧૨૦	૧૧૮. ખાદી	૧૩૭
૧૦૨. પ્રભુકૃપા	૧૨૧	૧૧૯. ગોપીનાથજીને પ્રાર્થના	૧૩૮
૧૦૩. આભ ફાટ્યું	૧૨૨	૧૨૦. એ નહિ બને	૧૪૦
૧૦૪. રામ પ્રતિ સીતાનાં વચનો	૧૨૩	૧૨૧. ગાંધીના ચરખા	૧૪૧
૧૦૫. અનુભવની ગોળી	૧૨૪	૧૨૨. લક્ષ્મીજીનો પત્ર	૧૪૩
૧૦૬. ને બોલાણું કાંઈ	૧૨૭	૧૨૩. શાંતિ રાખો	૧૪૫
		૧૨૪. ધરોડા	૧૪૬

*

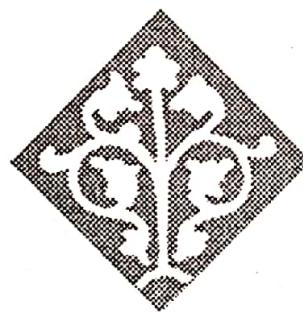
મિત્ર

સર પ્રભાશકર પણણી

ઉઘાડી રાખજો બારી

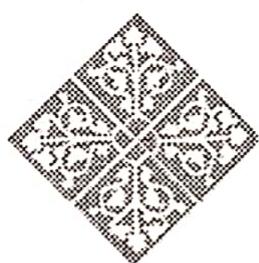
દુઃખી કે દર્દી કે કોઈ ભૂલેલા માર્ગવાળાને,
વિસામો આપવા ઘરની ઉઘાડી રાખજો બારી.
ગરીબની દાદ સાંભળવા, અવરનાં દુઃખને દળવા,
તમારાં કર્ણ નેત્રોની ઉઘાડી રાખજો બારી.
પ્રણયનો વાયરો વાવા, કુછંદી દુષ્ટ વા જાવા,
તમારાં શુદ્ધ હદ્યોની ઉઘાડી રાખજો બારી.
થયેલાં દુષ્ટ કર્માના છૂટા જંજીરથી થાવા,
જરા સત્કર્મની નાની, ઉઘાડી રાખજો બારી.

સંતોષ

મંદાકાન્તા

જોવી જેને નજર ન પડે, વક્ત તાલેવરોની,*
 ખાયે જેઓ ઉદર ભરીને, પંક્તિ દૂર્વાંકુરોની;
 ઠંડાં વારિ નદી-સર તણાં, પી નિરાંતે ભમે છે,
 તેવી સાઢી હરિણશિશુની, જિંદગાની ગમે છે.

* પોતાની પદવીના વૈભવ અંગે એક મિત્રે કટાક્ષ કરતો પ્રશ્ન કાવ્યના રૂપમાં પૂછેલો તેના જવાબમાં આ કવિતા લખી મોકલી હતી અને શ્રી રામભાઈ બક્ષીએ આ પ્રસંગનો નિર્દેશ તેમના વિવેચનમાં કર્યો છે.

મોહ

જે ચીજો કે વસુ વિભવથી લોકને મોહ થાય,^{*}
 ને જે મોહે હૃદય જનનાં પાપ માટે તણાય;
 એ પૈસો કે વિભવ અમને સ્વખનમાંએ હશો મા,
 એવાં હોયે સુકૃત કરી તો, સુકૃતોએ થશો મા.

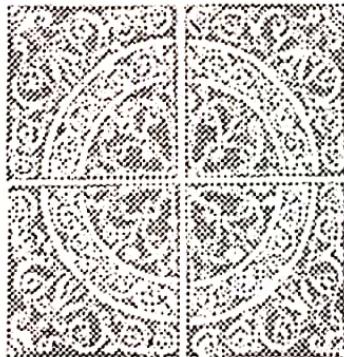

* શ્રી પણ્ણણીજના એક નોકરે ચોરી કરેલી ત્યારે તેને મારી આપી પોલીસ પાસેથી છોડાવ્યો એટલું જ નહિ પણ તેના ઘરની ગરીબાઈની વિગત મેળવી સામેથી આર્થિક મદદ કરી અને તે વખતે આ કવિતા તેમને સ્ફુરેલી તે એક ન્યુઝેપેપરના હાંસિયામાં લખી કાઢેલી. આ અંગેનો “બે પ્રાસંગિક કાવ્યો” શીર્ષકવાળો મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્યનો લેખ આ સંગ્રહમાં આપ્યો છે.

પૃથ્વીનું અધિપતિપણું

મંદકાન્તા

પૃથ્વી કેરું અધિપતિપણું બાદશાહો કરે છે,
 લૂંટી લોકો કર લઈ ભલે ને તિજોરી ભરે છે;
 શિક્ષા હે છે મરણ સુધીની એ બધું છે અધૂરું,
 જો ના થાયે ગરીબ જનના પેટનું એક પૂરું.

અવનિ તલ

શિખરિષી

સદા રાજુ રે'વું, અવર જનને રાજુ કરવા,
બને ત્યાં સુધી તો, જનસમૂહના કલેશ હરવા;
બચે જે ખાતાં તે, ગરીબ ઉદરાર્થે ખરચવું,
કુટુંબી છે આખું, અવનિ તલ એવું સમજવું.

૧૦

વ્હેમ

અનુભૂપ

સત્ય વિશ્વાસનો વ્હેમ, વધસ્તંભ ગણાય છે,
ઘણા દિવસનો ગાઢો, જ્યાં સંબંધ હળાય છે.
શું કર્યું શુભ મેં આજ, એમ રોજ વિચારવું;
લઈ આયુષ્યનો ભાગ, રવિને અસ્ત છે થવું.

સત્ય લિભત

ગાંઠલ

અમે મસ્તાન વેરાળી, નહીં સંસારના રાળી;
જગતના બાદશાહોની, અમારે શી પડી પરવા ?

કરેલાં પાપની માફી, પ્રભુથી ચાહતા હોયે;
કરે તે વિશ્વબંધુની, ભલેને રાત દી પરવા.

અમે તો સત્યની ધારે, પરાણે મોક્ષ લેવાના;
પછી શી કાર્ય કારણના, નિયંતાની પડી પરવા ?

પિયાવો પ્રેમનો મોટો, ભર્યો સંસાર આ આખો;
પછી શું એકદેશીય, પ્રિયાના પ્રેમની પરવા ?

વિશાળી દાઢિએ જોતાં, બધું બ્રહ્માંડ હુંમય આ;
પછી ત્યાં કોણની કોણો, ઘટે છે રાખવી પરવા ?

કરું તો સર્વની કરવી, કરું ના તો ન કોઈની;
વિચારી વાત એ સાધ્યો, અમે તો મંત્ર ‘બેપરવા’.

કદી જો જાય તો જાઓ

અરિ ઉપકારને માટે, પ્રભુના નામને સાટે,
અમારી જિંદગાની આ, કદી જો જાય તો જાઓ.
ખરચતાં આપતાં દેતાં, સુખોમાં રાખતાં રે'તાં;
કદી ધન માલ ખર્ચાઈ, ભલેને જાય તો જાઓ.
ગરીબના દુઃખમાં રોતાં, અવરનાં પાપને ધોતાં,
અમૂલો દેહ પોતાનો, પડી જો જાય તો જાઓ.
ગરીબની વહારમાં ધાતાં, જળે સર્વાઈને નહાતાં;
કદી ઘરબાર લૂંટાઈ, અમારાં જાય તો જાઓ.
અમારી ટેકને ગાતાં, બતાવેલે પથે જાતાં,
પ્રભુએ ખાસ રિસાઈ, ભલેને જાય તો જાઓ.
પ્રભુની જ્યાં નથી પરવા, બીજાની હોય શું કરવા ?
હવે ક્યાં દેહ છે ધરવા, પડી આ જાય તો જાઓ.
અમારી એક દસ્તિ છે, ઘડી તે એક સૃષ્ટિ છે;
સ્વભાવે ચાલતાં રસ્તો, તજાઈ જાય તો જાઓ.

ત રાજહંસો અમે

શાર્દૂલવિકીર્ણિત

ઉચ્છિષ્ટાન ન ખાઈએ નવ રહીએ બંધને કોઈને,
છોડી માનતડાગને ન વસીએ, સ્વર્ગે ભલે હોયને;

સ્નેહી સાથ સુનમ્ર ધૂર્ત બકને, જેનું ન માથું ન મે,
ગંગાનું ય મળિન પાણી તજાએ, તે રાજહંસો અમે.

ધોળા બેય સમાન, ધૂર્ત બગલા ને રાજહંસો ભલે,
ચાલે બેય સમાન ધીમી ગતિથી, નીતિજ્ઞ પેઠે ભલે;

મત્સ્યોથી ઉદરો ભરાય બકનાં, ખાબોચિયામાં રમે,
ગંગાનું ય મળિન પાણી તજાએ, તે રાજહંસો અમે.

૧૪

શાન-અશ્વ-અન્યોક્તિ

*તેઓ ભૂપ મહેલ અંદર, અમે બાહેર ઘોડારમાં,
તેને દૂધ પવાય, ઘાસ અમને નિરાય ખોરાકમાં;
તેને કંચનશૃંખલા, પણ અમોને દોરડાં ડોકમાં,
તોએ શાન ગણાય એહ, અમને અશ્વો કહે લોકમાં.

૧૫

ભલે પૃથ્વી ફાટે

શિખરિષ્ણી

ભલે પૃથ્વી ફાટે, ઉદધિ પણ મૂકે હંદ ભલે,
ભલે સૌના ત્રાતા, પણ મુજની સંભાળ નવ લે;
પડે પૃથ્વી આખી, ઉદરપુરણાર્થે ભટકવું,
અદેખા લોકોની, સમીપ ન ગમે તો ય વસવું.

* એક વખત એક વ્યક્તિને અયોગ્ય એવું બધું માન મળતાં અને તેમાં તેને રાચતાં
જોયો એ વખતે આ કવિતા કરેલી.

એક અનુભવ

હરિગીત

મારો હતો જન ઓળખીતો કલેશશંકર નામનો,*
 કંકાસગલ્લીમાં રહેતો કોધસાગર ગામનો;
 મત્સર વિના મેં મુખ એનું કોઈ દિન દીંઠું નથી,
 જે તે વિષયમાં બડબડચા વિના બીજું સુણ્યું નથી.

રસ્તે જતાં એ શાન કે બિલ્લી પરે પણ તાડતો,
 સાંજે સહવારે સર્વદા, અમથા બરાડા પાડતો;
 સારી બિચારી નારીને પણ એ બહુ ધમકાવતો,
 જે તે વિષે મિષ કાઢીને એને હુંમેશાં મારતો.

જોઈ સદા કંકાસને સ્ત્રીએ થઈ કંકાસણી,
 માબાપ તેવાં છોકરાં એ વાત પણ સાચી બની;
 જ્યાં જાય ત્યાં મુખ ઉપરેથી છોકરાં પરખાઈરે,
 “એ કલેશશંકરનાં હશો” લોકો અનુમાનો કરે.

સારું થતાં એ બડબડે થાતાં ખરાબ બફ્ફ્યા કરે,
 એકે વિષયમાં ચિત એનું શાન્તતા ન કદી ધરે:

* બે સગા ભાઈઓ, એક શાંત અને બીજો મહા કલેશી પોતાના જોવાંમાં આવેલ તેના ઉપરથી આ કાવ્ય લખાયું છે.

ખાણું ન મનમાન્યું કદીએ ભાઈનું થાતું હતું,
બટકાં ભરે બે બેસીને જાણો ઉડી જાતું હતું.

“કાં ભાત રાંડ ! નથી કર્યો ? આવી બનાવી શું કઢી ?
મીઠું અધિક આમાં બળ્યું” એવું બકી ઉઠે વઢી;
નારી જરા થઈ શાન્ત રાજી રાખવા મથવા જતી,
તો કલેશશંકરભાઈની મરજી અધિક લડવા થતી.

જાતો હતો હું એક દહાડો અન્ય ગલ્લીમાં થઈ,
મારી અને એ ઓળખીતાની નજર એક જ થઈ;
ચહેરા ઉપર ત્યાં શાન્તતા ને સૌભ્યતા નજરે પડી,
ઘેલાંની ઉદાસીનતા તો શોધતાંએ નવ જડી.

એ કલેશશંકર છે નહિ એવી મને શંકા રહી,
બોલ્યો ન એકે બોલ તેમ સત્તામ પણ મેં ના કરી;
બીજે દિવસ મેં એ જ રીતે એહને અવલોકીયો,
તો યે જવા દીધો અને ત્રીજે દિવસ ભેળો થયો.

જુદી જુદી ઝાતુમાં અને જુદા જુદા સ્થળમાં મળ્યો,
ટાણો કટાણો હું સુકાળ-દુકાળ વિષે નીકળ્યો;
પૂરે બપોરે ભૂખમાં કે દુઃખમાં ભેળો થતો,
પણ સૌભ્યતા ને સરળતા એને શરીરે દેખતો.

આશ્રમ પામ્યો હું બહુ ને હાથ જાલ્યો મેં જઈ,
પૂછ્યું. “કહેને ભાઈ ! આ તે ફેરફારી શી થઈ ?”

ત्यारे હસીને શુદ્ધ ચિત્તે એ જ ઉત્તર આપીયો,
“મેં ફેરવ્યું રે’ઠાણ બીજી ગલ્લીમાં રે’વા ગયો.”

“શું ફેરવ્યું મુક્કામ” બોલાઈ જવાયું હું થકી,
ઓળો કહ્યું કે “માન કે નવ માન પણ એ છે નક્કી;”
“કંકાસગલ્લીમાં રહી તબિયત ન સારી જ્યારથી,”
“સંતોષ મહોલ્લામાં રહેવા હું ગયો છું ત્યારથી.”

“ત્યાં સરળતા શેરી વિષે ને સૌભ્યતા આવાસમાં,”
“જો આવશો તો ભેટશો વિવેકસાગર વાસમાં;”
આ સાંભળીને ઘેર મારે હું ગયો ઉત્સાહથી,
પણ એક ઉત્તમ ને અમૂલ્ય મળ્યો અનુભવ ત્યારથી.

જ્યારે બજારે જાઉં છું હું લોકનાં ટોળાં વિષે,
જાણું છું હું ચેરા ઉપરથી કોણ ક્યાં રે’તું હશે;
ક્યાં અમુક માણસ નાર કે આ છોકરું રે’નાર છે,
એ સર્વની કુંચી ખરેખર એમના દીદાર છે.

કંકાસગલ્લી સર્વથી મોટી બહુ દેખાય છે,
અફ્સોસ છે કે લોક એમાં રોજ રે’વા જાય છે;
આપું સલાહ હું સર્વને સંતોષ મહોલ્લામાં જવા,
વિનતિ કરું છું દીશ મારી પૂર્ણ દર્ઢા એ થવા.

બળદની અરજ

(બળદનું ગાયેલું)

આર મારી ચલાવ નહીં ગાડું, ગાડાવાળા જોરમાં
 મેં વો'ર્યું હતું ભવ પેલે, તું આજ વો'ર માઃ આરો
 એક પરોણો વાગતાં, પગભર થઈ જવાય;
 પુચ્છ પકડી ઉભો કરો, પણ પગલું ન ભરાય: આરો
 ખડ ખાવા પૂરું નથી, શરીર તવાઈ જાય;
 અધૂરામાં પૂરું અરે, નાકે નાથ તણાય: આરો
 જ્યાં સુધી છે જિંદગી, ત્યાં સુધી જેડીશા;
 હું જાતાં બીજો કહે, તું ક્યાંથી તેડીશા ? આરો
 ભાર ભર્યો અંકો અતિ, તેં તુજ સ્વારથ કાજ,
 એક દિવસ બે આપણો, થશું કાળના ખાજ: આરો
 હું કરવા સરજેલ છું, તું લેવા સરજેલ,
 કરવું બહુ મુશ્કેલ છે, છે ભોગવવું સહેલઃ આરો
 બળદ જન્મથી હું અને, મનુજ છતાં તું બેલ,
 એવું દીક્ષર આપણો, જેવી નાખીશ ટેલ: આરો

માર્ગ બહુ છે અટપટો, વળી ગારાળો ખૂબ;
જોર કરીને કાઢતાં, પડી જવાયે ધૂબઃ આર૦

જો ધીમે દે ચાલવા, તો પહોંચાંદું ઠેઠ,
નીકર હું મરતાં માર્ગમાં, રખડી પડશો શેઠ ! આર૦

ધરાળ કે ઉલાળની, ખબર ન રાખી કાઈ;
ભાર ભર્યો બેખબર થઈ, એ તો વિચાર ભાઈ ! આર૦

‘ધણી મર્યો’ એ કાં કહે, ધણી ખમા તું નાથ;
હું તો દૃષ્ટું એમ કે, દીપે આપણો સાથઃ આર૦

હતો દિવસ એવો ય કે, ધમકે કરતો દોડ;
મને પાળશે ઘડપણો, એવી ધરી મન હોડઃ આર૦

અડીઅલ ટહુ હોય તે, ચાર પાંચ દે લાત;
તોપણ તે રાતબ જ્મે, અને ધોરીની ઘાત; આર૦

નાવિક

ભરી દરીએ ચાલે વહાણ, નાવિક સમજે છે;
 કોઈ દિન તે રૂબરો અજાણ, નાવિક સમજે છે.
 નીકળશે ત્યારે ઘાણ, નાવિક સમજે છે;
 તોપણ એ જાલી સુકાન, નાવિક ચલવે છે.
 ઉપર નભ નીચે જળ કાળું, ઘોર અંધારી રાત રે;
 આકાશે વાદળ ચડી આવ્યાં, નહિ તારાની જાત:
 હોકાયંત્રતણી અંધારે, સોય નહિ દેખાય રે;
 તેથી માર્ગ ખરા-ખોટાની, હાય પ્રતીતિ ન થાય:
 અડજૂડ સાવ ખલાસી એના, કોઈ ન માલમ સાથ રે;
 ગભરાયેલાં સર્વ ઉતારુ, હદ્ય રહે નહિ હાથ:
 ભાર ભર્યો છે નીરમ અદકે, વામી ક્યમ દેવાય રે ?
 માલ ધણીને ખોટ જ આવે, કેમ સહન તે થાય ?
 દૂર કિનારો નજર ન આવે, ખડક ઘણા અથડાય રે;
 આ ભાંગ્યું આ તૂટ્યું એવી, શંકા હરદમ થાય.

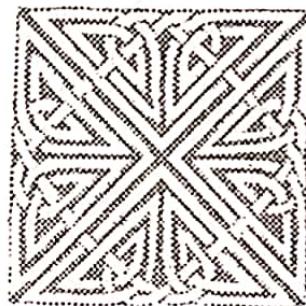
ગિરિ સરખાં મોજાં ઉઇળે, ઘડી ઉપર ઘડી હેઠ રે;
 ચળ-જળનો શું હોય ભરોસો, નહીં પહોંચાડે હેઠ.
 અધૂરામાં પૂરું નીચેથી, ગાબડું નીકળી જાય રે;
 બોખ નથી જળ ઉલેચવાને, ખોબે કેટલું થાય ?

પૃથ્વી

અગાધ ભવસાગરે જગત તંત્રનું નાવ છે,
 ઉતારું જનના પરસ્પર વિરુદ્ધ સૌ ભાવ છે;
 તથાપિ પ્રભુ હાથમાં લઈ સુકાન હંક્યા કરે,
 મને નજર આગળે સબળ દાખલો એ તરે.

અનુષ્ઠાપ

મુશકેલીનું જરા ભાન, થતાં જે નાવ છોડશે;
 કહો નાવિકનું માન, તેને તે કોણ જોડશે ?

૧૯

કેટલાક શ્લોકો

શિખરિષ્ણી

પ્રિયાની પ્રીતિનો, અનુભવ કર્યો પૂર્ણ રસથી,
 પિતા ને માતાના, અનહં જ વાત્સલ્ય રસથી;
 ગુરુની માયાથી, મન મુજ તણું ખૂબ હરખ્યું,
 ન મિત્રોના જેવું, અવનિ પર સૌહાર્દ નીરખ્યું

૨૦

મંદાકન્તા

શત્રુઓનું પણ હદ્યથી, જે ભલું દૃષ્ટનારા,
 દુઃખી દેખી અવર જનને, દુઃખી જેઓ થનારા;
 જે પોતામાં પરજન વિષે, ભેદ ના લેખનારા,
 એવા વાંસે હરિહર ફરે, થૈ સદા ચોકીવાળા

૨૧

જોકે ક્યારો સલિલ થકી હું, સર્વદા રાખું લીલો,
 તો યે જ્યારે ઋતુ સમયમાં, મોસમીએ ન ખીલ્યો;
 ત્યારે તો જે બહુ શ્રમ કરી, પાઈને પ્રેમ પાણી,
 ઉછેર્યો મેં કુમળી વયથી, તે થયું ધૂળધાણી.

૨૨

શાર્દૂલવિકીર્ણિત

હૂંહૂં બાવળનું નિહાળી મનમાં, શાંકા થતાં આમ્રની,
 સિંચી વારિ કરું સુપલ્લવિત હું, એવા વિચારે કરી;
 નાખ્યું ખાતર પ્રેમનું નિશાદિને, મોટો ઉછેરી કર્યો,
 આશા સર્વ વૃથા ગઈ ફળસમેં, તે કંટકી નીકળ્યો.

੨੭

ਵਸਨਤਤਿਲਕ

ਲੀਸੁਂ ਅਨੇ ਕਠਿਨ ਆਰਸਘਾਣ ਜੇਵੁੰ,
 ਅੜਾਨੀਨੁੰ ਹਣਧ ਛੇ ਸਮਝ ਲਹੇਵੁੰ;
 ਲੀਸੁਂ ਪਰੰਤੁ ਮੂਦੁ ਮਾਖਣਾ ਸਮਾਨ,
 ਸ਼ਾਨੀਤਣੁੰ ਹਣਧ ਉਪਰਥੀ ਸਮਾਨ.

੨੮

ਉਪਜ਼ਾਤਿ

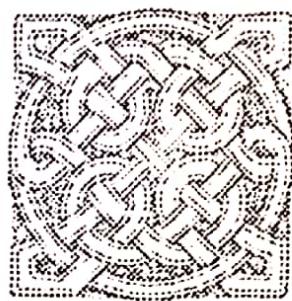
ਪਾਕੇ ਘੜੇ ਕਧਾਂ ਧ ਚੜੇ ਨ ਕਾਂਠੋ,
 ਰਸੇ ਨ ਫੇ ਹੋਧ ਸਤੇਲ ਸਾਂਠੋ;
 ਨਾਨੇ ਘੜੇ ਪਾਣੀ ਸਮਾਧ ਥੋੜੁੰ,
 ਨ ਜੰਗਲੀ ਫੇ ਚੜਵਾ ਨ ਘੋੜੁੰ.

૨૫

માલિની

દિલભર દિલ હોયે, એમ લોકો કહે છે,
 જનમભર મનુષ્યો, અન્ય માટે સહે છે;
 પણ વિપરીત એથી, ન્યાય દેખાય જ્યારે,
 હંદ્ય નવ ઉદાસી, કોણનું થાય ત્યારે ?

વિચાય આંખ પછી

વસન્તતિલકા

ખોટે મિષે પણ જરાક ઉદાસ થાય,
લોકો હજાર તણી હિમત તો હરાય;
આજ્ઞા બધી અમલમાં ક્ષાળમાં અણાય,
વિચાય આંખ પછી કંઈ ન હાય હાય.

હોયે હજાર હથિયાર ધરેલ પાળા,
ચોકી કરે ચતુર ચાકર જ્યાં રૂપાળા;
તે સ્થાન શૂન્ય સઘળાં હમણાં જગાય,
વિચાય આંખ પછી કંઈ ન હાય હાય.

બાહુ બળેથી નહિ પૃથ્વી વિષે સમાતા,
લાખો મનુષ્ય તણી ઝોજથી ના દબાતા;
તે ચાર હાથ ધરતી પડમાં સમાય,
વિચાય આંખ પછી કંઈ ન હાય હાય.

ભાવે ભાજો ભભક્ષાર અનેક ભાષા,
ચાંદો ઈનામ પણ મેળવી ખૂબ ખાસા;
વિદ્વાનમાં પ્રથમ નંબરમાં ગણાય,
વિચાય આંખ પછી કંઈ ન હાય હાય.

દુંગલાંડ જાય બની ડૉક્ટર આંહીં આવે,
બારિસ્ટરો સરસ પંડિતમાં કહાવે;
ઉંઘું ચતું સઘળું કોઈ વિષે કરાય,
વિંચાય આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય.

ખાતાં બગાસું ચપટી વગડે હજાર,
બોલે ખમા ખલક છીંક થતાં લગાર;
ખોટો ખરો પણ ન હુકમ ફેરવાય,
વિંચાય આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય.

માતા પિતા પરમ પ્રેમથી પાળી રાખે,
સંસારના સુખદ લહાવ અનેક ચાખે;
ઘારી સહિત શુભ સ્થાનક્રમાં ફરાય,
વિંચાય આંખ પછી કાંઈ ન હાય હાય.

સ્વાદ

લાવણી

ચડચા પછી જો પડે ઉત્તરવું,
સ્વાદ કહો શું એમાં છે ? : ટેકો

જન્મ લઈ જો આખર મરવું; સ્વાદ

ઉદાર થઈને પડે માગવું, સ્વાદ

ભોગ ભોગવી પડે ત્યાગવું; સ્વાદ

માઝ માર્ગિને પાપ જ કરવું, સ્વાદ

જમરાજથી પડે જ ડરવું, સ્વાદ

સ્વર્ગ ભોગવી પૃથ્વી પડવું, સ્વાદ

રાય બની ગરીબોને નડવું; સ્વાદ

મૂત્રપિંડનો દેહ પોષવો, સ્વાદ

અહંકાર મદ કામ તોષવો; સ્વાદ

વિશ્વભર તજી નરવર ભજવો, સ્વાદ

અનિત્ય આ વૈભવ ભોગવવો; સ્વાદ

ભક્તિ તજીને કરવી ખુશામત, સ્વાદ

રોજ વધે ને કરવી હજામત. સ્વાદ

સ્વાર્થ

ઉપજીતિ

સંસાર આ સ્વાર્થ તણો સગો છે,
મનુષ્યના અંતરમાં દગો છે;
વિશ્વાસનો ત્યાં અવકાશ શેનો ?
મહેશ આધાર મને મજેનો.

શ્રદ્ધા

અનુષ્ઠાન

ભૂત માર્ગ હતો કેવો, તે જોવા ઈચ્છાતો નથી;
અને ભવિષ્યનો રસ્તો, નજરે પડતો નથી.
અંધારે આંખ વિંચીને, શ્રદ્ધાથી માહરો કર;
સોંપું છું ઈશ હું તારા, હાથમાં ઘાય તે કર.

* રાજકારણમાં થયેલ વિષમ પરિસ્થિતિને લીધી પોતાને રાજ્યના લાભમાં જે લાગતું હતું તે કરવા જતાં પોતાનું સર્વસ્વ છોડવું પડે તે છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતે આ ઉદ્ગારો લખાયા છે.

મારી જૂંપડી

મને મારી જૂંપડી અપાવો, મને મારી જૂંપડી અપાવો;
 હોરી લીધેલાં કોકનાં મોટાં, દુઃખડાં કપાવોઃ મનો
 શીલ સંતોષને સુખનાં સાદાં, વારિએ નહવરાવો;
 હાથકમાઈનો દુકડો ટાઢો, ખાંતે ખવરાવોઃ મનો
 એકાંતવાસની થોડી ઈચ્છા રૂપી, ધેનુએ ધવરાવો;
 ઈશકૃપા રૂપી આમ્રની ઘાટી, છાયા છવરાવોઃ મનો
 આનંદરૂપ ફળો દે એવાં, વૃક્ષો વવરાવો:
 નિરપરાધી હદ્ય પક્ષીનાં, ગાયન ગવરાવોઃ મનો
 જોર નથી કાંઈ આપની પાસે, તેમ નથી દાવો;
 ખૂબ થઈ છે નાથ ! હવે તો, દાસને નિભાવોઃ મનો
 આપતણા નેક ભગતમાં મારા, નામને છપાવો;
 વાર કરો મા વિહુલા મારી, વારે તો આવો. મનો.

માર્ગ લીઓ જે ગમે તે

પ્રભુજીની પાસે, માર્ગ લીયો જે ગમે તે. પ્ર૦

માધવ મોંઘો નથી જરાએ, જે માર્ગ તે આપે;
વાર માત્ર છે માર્ગયા કેરી, માર્ગ તો જન્મમર્ણ કાપે રે : પ્ર૦

હિરણ્યાક્ષે વઢનારો માર્ગયો, વહાલે વડીયો દીધો;
પ્રહૂલાદે પ્રેરેલા પ્રભુએ, સ્તંભેય અવતાર લીધો રે : પ્ર૦

દીદ કારણે વામન રૂપે, બળી રાજાને જાય્યા;
બળીએ માર્ગયું રહો બારણે, તો એ પ્રભુ ત્યાં રૂચ્યા રે : પ્ર૦

પક્વાનોના થાળ તજ્જે, ખાધાં શબરીનાં બોરાં;
નંદકુંવર ગોપાળ બનીને, ચાર્યાં વનવાસીનાં ઢોરાં રે : પ્ર૦

માર્ગ તે દેવાને તત્પર ક્યાં છે કામ અજાણ્યાં ?
બરક્યાથી ગોપીના ઘરનાં, છાશનાં ઢોરડાં ય તાણ્યાં રે : પ્ર૦

માર્ગયે નાથે રાસ રમાડચાં, માર્ગયે માખણ ખાધાં;
માર્ગયે પોતે માન તજ્જે, ઘેર ગયા ચાલી રાધા રે : પ્ર૦

માર્ગયે કૃષ્ણ કીધાં કાસદાં, માર્ગયે ગજ ઉગાર્યો;
માનવતી રાધાને માર્ગયે, મોતીએ ચોટલો સાર્યો રે : પ્ર૦

માર્ગયે વસ્ત્ર દીધાં ગોપીનાં, માર્ગયે આહીર બનીયા;
માર્ગયે મથુરાં પ્રભુ પદ્માર્ય, મલ્લ વઢ્યા ફેરી તનીયા રે : પ્ર૦

માર્ગયે મહાવો મઝીત દીયે છે, કરજ ન રાખે લેશો;
કિંચિત ચંદન સાટે પ્રભુએ, કુબળ કરી બેશ વેશો રે: પ્ર૦
લક્ષ્મીજીને માર્ગયે દીધું, વક્ષસ્થળમાં સ્થાન;
અકૂરને માર્ગયાથી પળમાં, આપી દીધું બ્રહ્મજ્ઞાન રે: પ્ર૦
દુઃખ માર્ગયાં કુંતાએ, પ્રભુના સ્મરણ રહે તે માટે;
તો દુઃખ તેને આપ્યાં જોકે, પોતે બંધાયા એ સાટે રે: પ્ર૦
પાંચાળીનાં ચીર જ પૂર્યું, અર્જુન સારથિ બનીયા;
માગણીથી રૂખમણીને હરીયાં, એવા છે કાન્હ કન્હૈયા રે: પ્ર૦
ક્યાં દુર્યોધનનો વૈભવ ને, ક્યાં વિદુરની ભાજી;
ભક્તતણા બેલી ભગવાને, ખાધી થઈ રાજી રાજી રે: પ્ર૦
મારો તેની પાસે કાલો, ભાંગ્યા કરો ભેરુ;
પાંડવનો વિશ્વિકર્તા ને, ગોપી જનનો હેરુ રે: પ્ર૦
લક્ષ્મી માટે ગયા સુદામા, વણમાર્ગે પણ દીધી;
હદ્યતણી હરિ કળી ગયા ને, મિત્રની સંભાળ લીધી રે: પ્ર૦
મહેતાનું મામેરું પૂર્યું, હુંકી પણ સ્વીકારી;
અવિકારી પ્રભુ પોતે તોએ, મારો ત્યાં થાયે વિકારી રે: પ્ર૦
જે મારો તેને તે આપે, એવો માધવ ભોળો;
કાન્હકુંવરના જેવો બીજો, દીઠો ન મોઢાનો મોળો રે: પ્ર૦
આ મારું આ તારું એવો, પ્રભુને ભેદ ન કાંઈ;
ભક્ત બધા સરખા છે એથી, એની પ્રભુતા ગવાઈ રે: પ્ર૦

૩૨

ઇશાને

મંદાકિન્તા

મારી આખી અવનિ પરની, જિંદગાની વિષે મેં,
 રાખી હોયે મુજ અરિ પરે, દણ્ણ જે રીતની મેં;
 એવી એ જો મુજ ઉપર તું, રાખશે શ્રી મુરારિ,
 તોએ તારો અનૃષ્ટી થઈને પાડ માનીશ ભારી.

એક પ્રાસંગિક કાવ્ય

સ્વાગતા

વાંક કિંકરતણા ઘણાય છે,
કેમ કોધ પ્રભુમાં જણાય છે ?
પ્રકૃતિ જનતણી મટે નહીં,
દેવમાં અસુરતા ઘટે નહીં.

* દાદા એક વખત રમાબા ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયેલા ત્યારે બાને શું લાગણી થઈ હશે
તે ભાવ પોતાને થતાં બા પોતાને ઉદ્દેશી કહેતાં હોય તે ભાવનું આ જોડકું ઉદ્ભબેદું.
બા દાદાને હંમેશા 'દેવ' કહીને બોલાવતાં !

‘હું-તું-તે’

અનુષ્ઠાપ

‘હું તું તે’ ભેદ આ માત્ર, અજ્ઞાનતાનો જગ્યાય છે;
 તારે ‘હું’ ‘તું’ બને તેમ, ‘તે’માં ‘હું’ ‘તે’ જ થાય છે.
 ‘તું’ જ્યારે ‘હું’ બને ત્યારે, ‘હું’ ‘તું’ માં બદલાઉં છું,
 ‘તે’ નો ‘હું’ થાય છે ત્યારે, ‘હું’ ‘તે’નું રૂપ થાઉં છું.
 તારે ‘તે’ ‘તું’ બને ત્યારે, કાં ‘તું’ ‘તે’ ને જ ‘તું’ બને;
 ‘હું’ પણ ત્યાં જઈ મારું ‘તે’ સંજ્ઞા મળશે મને.
 ‘તે’નો ‘હું’ ‘તું’ થતાં વાર, ‘તે’નો ‘તું’ ‘તે’ બની શકે;
 મારો એ જ રીતે ‘તું’ થતાં વાર, ‘તે’ સંજ્ઞામાં ભળી જશે.
 ‘તે’ જ્યારે ‘હું’પણું ધારે, ‘તું’ ‘હું’માં એક ‘તું’ ઠરે;
 એકને ડ’તું’પણું આવે, એમ સ્થાન ફર્યા કરે.
 આ પરસ્પરની ગ્રંથિ, જો સાચી સમજાય છે;
 આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન, તો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
 કાં તો આ સઘણું ‘હું’ છે, કાં ‘તું’ છે અથવા જ ‘તે’;
 ગમે તે એક છે કિંતુ, બે નથી સત્ય વાત છે.

* અહીંયાં “તે” જોઈએ એમ લાગે છે, પણ પહેલી ખાનગી છપામણીમાં જે છે તે
 પ્રમાણે જ અહીં રાખ્યું છે.

સર્વમાં સરખો ‘હું’ છે, કાં ‘તું’ ‘તે’ બદલાય છે;
 સર્વ વ્યાપકતા તેથી, ‘હું’ તણી સિદ્ધ થાય છે.
 એવો ‘હું’ તે જ છે બ્રહ્મ, એ જેને સમજાય છે;
 અહંબ્રહ્મણપણું તેનું, માત્ર સાર્થક થાય છે.
 હું દ્રષ્ટા દશ્ય આ બીજું, એ દસ્તિ ભેદબુદ્ધિ છે;
 દસ્તિ દ્રષ્ટવ્ય દ્રષ્ટાની, એકતા જ વિશુદ્ધિ છે.
 સર્વમાં સરખી રીતે, જે એકરસ થાય છે;
 બ્રહ્માનંદોદધિ માંહે, માત્ર તે નર ન્હાય છે.
 પ્રિયા કોણ પતિ કોણા, એ જ્યારે ભાન જાય છે;
 એકબીજા વિષે જ્યારે, ઓતપ્રોત થવાય છે.
 ત્યારે સંસારનું સાચું, આવે છે સુખ દસ્તિએ;
 બ્રહ્માનંદતણું ભાન, આવે એવી જ દસ્તિએ.
 શિકારી તીર ને પક્ષી, એકરૂપ જગ્ઞાય છે;
 ત્યારે ધારેલ પક્ષીનો, શિકાર હાથ થાય છે.
 કલ્યેલ કામમાં એ જો, ત્રિપુટીની અગત્ય છે;
 બ્રહ્મપ્રાપ્તિ વિષે ત્યારે, શું ત્રિપુટી અસત્ય છે ?
 ‘હું તું તે’ની ત્રિપુટીનું, એકત્વ થઈ જાય છે;
 બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માનું, ખડું ત્યારે જ થાય છે.

અહું બ્રહ્મ બધા કહે છે, પરંતુ બ્રહ્મ એ નથી;
ભેદવાદી અહું શર્જણ, બ્રહ્મ સંભવતો નથી.

જ્ઞાન-અજ્ઞાનનું ભાન, અભાન થઈ જાય છે;
બ્રહ્માનંદતણું નામ, ત્યારે તેને અપાય છે.

પૂર્ણાનંદ વિષે બીજું, ભાન સંભવતું નથી;
ભાન થાતાં થયું દુંદુ બ્રહ્મ વિષે નથી.

અભ્યાસે જ્ઞાન આવે છે, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થતી નથી;
અભ્યાસ અન્યનો થાયે, અન્યતા બ્રહ્મમાં નથી.

અભ્યાસ બુદ્ધિનું કામ, બુદ્ધિ અજ્ઞાન રૂપ છે;
ચિત્ત આનંદનું સ્થાન, જે સ્વભાવ સ્વરૂપ છે.

મૂળ પ્રકૃતિથી જેવો, જેનો ખાસ સ્વભાવ છે;
એમાં જ વર્તવું એનું, નામ બ્રહ્મ સ્વભાવ છે.

સ્વ + ભાવ નામ એ બીજું, બ્રહ્મ ભાવ તણું જ છે;
સ્વ એ જ બ્રહ્મ છે માટે, અહું બ્રહ્મ સહુ કહે.

આમ છે તો પછી બીજે, શું ગોથાં મારતા ફરો;
સ્વભાવે નિર્ભયે ચાલો, દુનિયા રહાય તે કરો.

સ્વભાવે ચાલવાનો છે, સરખો સર્વને હક;
એ માન્ય કરનારાનું, ઊંચું સર્વથી સ્થાનક.

હું સ્વતંત્ર છઉં તો આ, સર્વ કાં ન સ્વતંત્ર છે ?
સ્વતંત્ર સર્વ છે તો જ, મારો સ્વાતંત્ર્ય તંત્ર છે.

સ્વમાં સર્વ સમાયું છે, જ્ઞાનમાં કાંઈ છે નહીં;
 સ્વ એ સ્વભાવનું મૂળ, ભાનમાં કાંઈ છે નહીં.
 હું સ્વ તું સ્વ અને તે સ્વ, સર્વ આ સ્વ સ્વરૂપ છે;
 એવું સ્વ બ્રહ્મ છે તેથી, સર્વ આ બ્રહ્મરૂપ છે.
 'સ્વભાવ અન્યનો દુષ્ટ', વાક્ય સંભવતું નથી;
 સ્વ અને અન્યનું એવું, જોડાણ ઘટતું નથી.
 પરીક્ષા સ્વ સ્વભાવોની, સ્વથી જ માત્ર સંભવે;
 અન્યમાં રમનારો તે, સ્વથી જ વેગળો ફરે.
 સ્વમાં મળન રહે તેને, 'અન્ય' શબ્દ અભાવ છે;
 સ્વાભાવિક સ્વરૂપીને, ખરો બ્રહ્મત્વ ભાવ છે.
 સ્વાર્થી સ્વર્થંદી ને એ જો, આનંદ નજરે પડે;
 સમદાચિ સ્વભાવીને, બ્રહ્માનંદ ન શું મળે ?
 હું છું હું સર્વથા હું છું, અન્ય સંભવતું નથી;
 એમ જો દઢ થાયે તો, દુઃખ સંભવતું નથી.
 હું એ સ્વ તું અને તે સ્વ, એમ સૌમાં સ્વભાવ છે;
 પોતાના ભાવ વિનાની, વસ્તુઓનો અભાવ છે.
 ભાવ એ જ હ્યાતી છે, ભાવ વસ્તુ સ્વભાવ છે;
 સૌ સૌના ભાવ વિનાની, વસ્તુઓનો અભાવ છે.

૩૫

પરિવર્તન યોગ

ગાંધી

પડીને પિંજરે પોતે, ગયો નિજ રૂપને ભૂલી;^x

મથે છે સ્વાર્થને માટે, ગયો ત્યાં મોક્ષને દૂલી.

જગતને પાળવાવાળો, ફક્ત નિજ પિંડને પોષે;

બધાને ચાહવાવાળો, પડ્યો નિજ સ્વાર્થને કોષે.

કૃપાળુ તે થયો કૂર, દયાળુની દયા દૂર;

બન્યો ભીરુ હતો શૂર, હણાણું સ્વાત્મનું નૂર.

તજાયું સ્વર્ગનું સુખદું, વિષયના સુખને લેતાં;

પિયાવો પ્રેમનો સૂક્યો, પિયાના પ્રેમમાં રેતાં

* એક ઘણા સારા અને સરળ સદ્ગૃહસ્થને ઉંચી પદવી પ્રાપ્ત થતાં રાજકારણના વમળમાં આવતાં તેનામાં જે ફેરફારો થતા જોયા તે ઉપરથી આ કવિતા સ્કુરેલી.

ਮृत्युनुं स्वरूप

ਚੌਰਠਾ

ਮਰੀ ਜਵਾਮਾਂ ਮਾਤਰ, ਅੰਗਰਖੁਂ ਬਦਲਾਯ ਛੇ;
 ਕਿਉਂ ਪੁਕਾਰੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਜ਼ਿਵ ਤਜੇ ਛੇ ਫੇਹਨੇ.

ਸੱਪ ਕਾਂਚਣੀ ਜੇਮ, ਬਦਲੇ ਛੇ ਨਿਜ ਵਰਘਮਾਂ;
 ਜਿੰਦਗਾਨੀਮਾਂ ਤੇਮ, ਜ਼ਿਵ ਤਜੇ ਛੇ ਫੇਹਨੇ.

ਤਜੇ ਪੀਛੇ ਮੋਰ, ਥਤਾਂ ਭਾਰ ਨਿਜ ਫੇਹਮਾਂ;
 ਤੇਮ ਕਰਮਨੀ ਚੋਰ, ਜ਼ਿਵ ਤਜੇ ਛੇ ਫੇਹਨੇ.

ਆ ਸੰਸਾਰੇ ਜੇਮ, ਸੁਖਦੁਖ ਭੋਗਵਤਾ ਹਥੀਓ;
 ਮਰਣ ਪਈ ਪਾਣੀ ਤੇਮ, ਭੋਗਵਵੁਂ ਪਡਸ਼ੇ ਸਏਦਾ.

ਕਿਚਾਰ ਕਰਤਾਂ ਆਮ, ਹਾਨਿ ਛੇ ਨਹਿ ਮਰਣਮਾਂ;
 ਜੋ ਰਹੇਸ਼ੋ ਨਿ਷ਕਾਮ, ਪ੍ਰਭੁ ਚਰਣਨੇ ਪਾਮਸ਼ੀ.

અશ્રુ ક્યાં ગયું ?

ખાડી રાગ

ઉંડા મનોના ભાવને જોનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
મૃત્યુ પથારી પર પ્રણય ટોનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
મારા હૃદયના ઘાવને ધોનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
દુઃખી જનોનાં દુઃખમાં રોનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
તરસ્યા જનોને સ્નેહજળ પાનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
તલ્લીન થઈ હરિરસ કથા ગાનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
ગરીબો તણી દુઃખ-દાદનું લેનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
અરિગુણ વિષે પણ રાચીને વહેનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
કેડી શક્કાય ન દુઃખ તો રડનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
દાન પામી ઉદારથી પડનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
માથી વિખૂટું બાળ હિબકનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
પડતાં જરૂર તજી પ્રાણ પણ શક્કનાર અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
નિજબાળ પ્રત્યે જનુનિનું વાત્સલ્ય અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
આ સાલતી આધીનતાનું શલ્ય અશ્રુ ક્યાં ગયું ?

જેણો કર્યું વ્રજ ભીનું તે ગોપાળ અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 રાધા રમણ આ દેશને સંભાળ અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 ગોપ ધીનુ માટ લ્લવતું આજ અશ્રુ ક્યાં ગુયું ?
 આ દેશ માટે આમ કાં મહારાજ અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 વિશ્વાસઘાત ન થાય એવું કૃતજ્ઞ અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 અફ્સોસ પશ્વાત્તાપ કેરું કૃતજ્ઞ અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 કોઈ કૃતદ્ધી પર દ્યાનું દૈવી અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 અવગુણ ભૂલી જાનારનું ઓદાર્ય અશ્રુ ક્યાં ગયું ?
 સહુનાં સુકાયાં નયન મારું એકનું વહેતું રહ્યું !
 આ અશ્રુ વો'ણા જગતમાં રહેવું નથી જાતું સહ્યું !

એ મારે મન પરમેશ્વર છે.

નાના મોટાનું ભાન નથી,

મન માન નથી અપમાન નથી;

મારા તારામાં તાન નથી,

તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

જનના દોષોને માફ કરે,

પરના મેલોને સાફ કરે;

બળતાં હૃદયોની બાફ હરે,

તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

સેવા નવ લે પણ સેવા હે,

આગ્રહ નવ રાજે સંવાદે;

દોડ જે દુઃખિયાને સાદે,

તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

વેરીને પણ વહાલો લેખે,

વાંકાંને પણ સીધાં દેખે;

સઘળાંને એક નજર પેખે,

તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

ઉપકાર કરીને મૂક રહે,
સામો ઉપકાર ન લેશ ચહે;
જે નિડરપણે હિત સ્પષ્ટ કહે,
તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

દુનિયા જ્યારે નિંદા કરશો,
મિત્રો પણ જ્યારે પરહરશો;
ત્યારે જે સાથે સંચરશો,
તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

દોષે રંગે રંગાવા દે,
કુંખ કોઈ કરે તો થાવા દે;
વિષ પાયે શિવ સમ પાવા દે,
તે મારે મન પરમેશ્વર છે.

દ્વિકર કરશો નહીં વહાલાં*

(વડાઈના વખતમાં વિલાયત જતાં સ્તીમરમાં થયેલી કવ્યાલી-ગઝલ)

સગાંની સ્નેહી મિત્રોની,
કુદુંબી ને મુરજ્જીની,
શુભેચ્છા સંગ આવે છે,
દ્વિકર કરશો નહીં વહાલાં.

સુદૃશન ચક ધારીને,
ત્રિશૂલ ધારી હરિહરથી,
સુરક્ષિત પથ હમારો છે,
દ્વિકર કરશો નહીં વહાલાં.

દધીચિ ને શીબિ ને કર્ણ,
જીમૂતવાહની ગાથા,
વિચારી ઘેર્ય રાખીને,
દ્વિકર કરશો નહીં વહાલાં.

* પહેલા વિશ્વયુદ્ધના વખતમાં પણ્ણીજની નિમણૂક દુંગલેન્ડમાં સેકેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયાની કાઉન્સિલમાં થયેલી ત્યારે વિલાયત જતાં જર્મન સબમરીનોનો ભય તેમની સ્તીમરને ઉભો થયેલો તે વખતે, એલાર્ડ કન્ડિશનમાં તેક ઉપર બધાને રાખવામાં આવે ત્યાં બેસી આ કવિતા લખી અને હિન્દુસ્તાન ટપાલથી મોકલી આપેલી-

ભરતમૂળિ પ્રથમથી છે,
પ્રભુને પ્રાણથી વહાલી;
અમે નિમિત્ત એ પ્રભુનાં,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

કરોડો માણસો કેરાં,
નસીબ આ જહાજમાં બેસી,
અમારી સાથ આવે છે,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

નજર છે દેશસેવા પર,
પ્રભુ પર દઢ આસ્થા છે;
નથી મન તેથી ડગતું તો,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

ગંભીર સિંધુ તણા જળમાં,
દરેકે બિંદુ બિંદુમાં,
પ્રભુ દેખાય છે અમને,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

હતા જે અગ્નિને સ્તંભે,
પ્રભુ પ્રહૃતાદને માટે
અહીં જળશાયી છે અમને,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

વિચારી ભક્ત વત્સલતા,
રણે રથ પાર્થનો હંક્યો;
રથી તે આજ મારો છે,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

અમારી ગેરહાજરીમાં,
પ્રભુના છત્રની નીચે,
તમે કરજો અમન ચેનો,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

તરંગો માંહી સંદેશો,
પ્રભુ એવો કહાવે છે;
“ભરોસો રાખજો મારો,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.”

બલી લાક્ષાગૃહે જાતાં,
ઉગાય્યી પાંડવો જોણો,
કહે છે આજ તે અમને,
“ફિકર કરશો નહીં વહાલાં”

“તમારા હાથથી મારે,
ભલું પૃથ્વી તણું કરવું;
યશોની ટોચ પર જાશો,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.”

ધનિ એ નાથના શર્દો,
તણી અમને પડે કાને;
પ્રભુ છે એકવચની તો,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

જળે સૂતેલ જળશાયી,
અમોને દર્શનો આપી,
ઉંચે હાથે પોકારે છે,
“ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.”

વખત ચાલ્યો જશે હમણાં,
ફરી મળશું બધાં ભેટી,
સુઆશ સર્વની ફળશો,
ફિકર કરશો નહીં વહાલાં.

અનુષ્ઠાપ

હતા પ્રહુલાદને સ્તંભે, દ્રૌપદીને ચીરે ચીરે;
લાક્ષાગૃહે પાંડવોને, આજ તે જળમાં મને.

જગત સહજ સ્વર্গ થઈ જાય

જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય,
અવર એથી નથી કોઈ ઉપાય.

વિશ્વભર કહે છે, ‘હું રહું છું એ રીતે રહેવાય,’
જનનિ કહે ‘હું બાળ સહું છું ત્યમ જનતા સહેવાય;’
જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય.

દગ્ગા અને ફટકા કંકાસો ચોગરદમ ઊભરાય
તે, મટાડવા પ્રાણ આપવા જો તૈયાર થવાય;
જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય.

રામરાજ્ય સમ રાજ્ય બને, સમરાટ રામ સમ થાય,
સેવ્ય સેવકો તણા પરસ્પર, ધર્મ બધા સચવાય;
જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય.

પિતા પુત્ર સમ પ્રજા પ્રજાપતિનો, વહેવાર ઘડાય,
એકબીજાનાં સુખદુઃખમાં, જો સાથ હસાય રડાય;
જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય.

રાજ અને લોકો બન્નેનો, એક જીવ થઈ જાય,
એકબીજાને માટે જીવે, સરખો સ્વાર્થ સધાય;
જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય.

સંપ અને શીતલતા કેરા, સુખદ વાયરા વાય,
સ્નેહ અને સંબંધ પરસ્પર જો સાચો સમજાય;
જગત આ સહજ સ્વર્ગ થઈ જાય.

૪૧

ઉપકારવૃત્તિ

હરિણીત

બીજો પડે છે ધૂળમાં, વૃક્ષો ચહે ઊંચે જવા;
 છે ગગન તક અવકાશ તો, મગદૂર કોની રોકવા.
 તોડે જનો ફળ ફૂલ તો, મુંગી સહનતા આચરે;
 ઉપકાર વૃત્તની એ થકી, બીજી પ્રતીતિ ક્યાં મળે ?

૪૨

સ્કાઉટરણીત

સ્વૈયા

સશક્ત સજ્જન યુવાન બનશું, દેશ રાજ્ય ભક્તિવાળા.
 સેવા કરશું જગત તણી, જગ અમારી ફેરવશે માળા.
 સ્વાર્થ તજી પોતાનો, પરનો સ્વાર્થ સાધતા મરી મટશું;
 સ્નેહ જળે નવરાવી જનતા, નામ કૃષ્ણ નૃપનું રટશું.

મુરલી

ગોપીજન મનની બેડી,

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

સુંદરીઓ દોડી ગૃહ છોડી, સહુ બંધનો ઉઝેડી;

આત્મજીવનની સુંદર સરિતા, સ્નેહ માર્ગની કેડી.

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

બાળ વછૂટ્યાં પતિ તજાયા, લોક લાજ ભય જેડી;

ઘેલી ગોપિકા જ્યમ ત્યમ ધાઈ, ગણી માધવે તેડી.

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

“કેમ પધાર્યા, શ્રેય શું કરું”, વદી આંખ કરી ટેડી,

રસભીની અધિરીની ફૃષ્ણો, મધુર મશકરી છેડી.

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

બોલી ગોપિકા “વાહ શુશ્રૂષા ! આમ ખામુખા તેડી;

બોર ખાઈને નટવર આપે બાળ બોરડી ઝેડી.”

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

ભાવ જાણી પ્રભુએ બેસાડી, મન મંદિરની મેડી;

બાળકિડાને બહાને રસ્તિયે, કુમળી વલ્લરી વેડી.

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

ચૂમી ચૂમાવી પ્રણયામૃતની, અમિત ઘાલીઓ રેડી;

હંદ્ય-હંદ્યનાં એકત્વ તણી, ક્યાંય ન એવી હેડી.

મુરલી મધુવનમાં છેડી.

અંતર ધૂણી

પ્રભુથી લગની લાગી રે,
 પ્રભુથી લગની લાગી.
 જંજાળ જગતની ત્યાગી રે
 પ્રભુથી લગની લાગી.
 ગાર્ડસ્થ્યનો ધર્મ તજાયો
 થઈ બેઠો વૈરાગી,
 ઘરનું ભોજન છોડી દીધું
 ખાઉં લિક્ષા માગી રે. પ્રભુથી.
 કામ કોધ મદ મોહ લુંટારા
 છોડી ગયા છે ભાગી
 ઈશ્વર સાથે મેળ થયો તે
 અંતર ધૂણી જાગી રે. પ્રભુથી.

◆ ◆ ◆

ત્રિલોક સ્વામી

હાજરાહજૂર નાથ સાથ મારી રે' છે,
 રાત્રિ દિવસ ખબર ભક્તની રમેશ લે છે;
 શિંતવન કરું ન તો ય નજર મારી સામી
 રાખીને ઉભા જણાય છે, ત્રિલોક સ્વામી.

રામ-રાવણ

રામ રાવણ તણા યુદ્ધમાં, મિષ્ટતા
 દુષ્ટતાની લડાઈ થતી'તી;
 દેવ ને દેત્યના ચિત્તના ફરકની,
 ચીતરતી હતી ત્યાં પ્રતીતિ.

રામ મારી કરે દેત્યને આત્મ સમ,
 દુષ્ટ મરતાં ન આડાઈ મૂકે;
 એ જ જો દશ્ય છે હાલ પણ જગતમાં,
 તો પછી ખેદનો સબબ શું છે ?

જોઈ રઘુનાથની ઈશ્વરની ભાવના,
 દુષ્ટતા જોઈને લંકપતિની;
 સર્વ અજ્ઞાન મારું ગયું તેમ-
 ચાલી ગઈ કલુષતા મુજ મતિની.

આજ પણ કેંક છે રામ જેવા પડચા,
 કેંક છે રાવણાધીશ જેવા;
 પ્રાર્થના હંદયથી એ જ છે સર્વને,
 મિત્ર બનજો સદા રામ જેવા.

બે સરખી આંખો રાખો

(૧)

બે સરખી આંખો રાખો,
એ પાઠ જીવનનો આખો. બે સરખીં.

નિજ પરનાં દુઃખે રોવા,
બન્નેનાં પાપો ધોવા,
પોતાને પરને જોવા. બે સરખીં.

ઈશ્વર જે રીતે દેખે,
સઘળાંને સરખાં લેખે,
કોઈને કદી ન ઉવેખે. બે સરખીં.

બે સરખી આંખ ન હોયે,
દેખાય ન સરખું તોયે,
ચડી જવાય ઊંઘે ધોયે. બે સરખીં.

ભેટ ન હુંમાં ને પરમાં,
એ મુદ્દો પળે વિસરમાં,
પ્રિય એક હલેસે તરમાં, બે સરખીં.

એક જ છે મંત્ર જીવનનો,
ઋષિયોનાં ઉપનિષદનો,
દર્શક મનુષ્યનાં મનનો. બે સરખીં.

માત પિતા સમ માત પિતા,
 પરનાં કદી નજર ન આવે,
 સુંદર સ્ત્રી પરની દેખી,
 જન ઊંધી આંખ નચાવે. બે સરખીં.

એક રંગની પ્રજા,
 પ્રજા અન્યને બીજી સમ ભાળે;
 વૈર અહિં ઉપજે એમાંથી,
 બેધે પ્રજા પ્રજાળે. બે સરખીં.

પરનું ને પોતાનું બાળક,
 અસમાન નજર આવે,
 એક દેશમાં વસતા શહેરી,
 પ્રજાત્વને વણસાવે. બે સરખીં.

પ્રભુએ બે આપી સરખી,
 જો સ્નેહે સરખું હરખી;
 પ્રભુ બાળક તું પ્રભુ સમ બન,
 સંકેત પ્રભુનો સ્વામી. બે સરખીં.

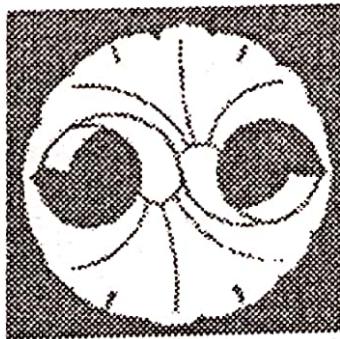
શાંતિ ને સાદ

શાંતિ મનની શાંતિ તનની શાંતિ સર્વ વિચારની,
ક્યાં ગઈ મારી અચાનક શાંતિ સદ્ગ વ્યવહારની.

હું સમજતો કે શાંતિ મારગ શુદ્ધ હદ્દયોનો હશે,
સ્વખેય નવ માન્યું હતું કે આમ એ ઉડી જશે.

હું માત્ર તારો ભક્ત છું બીજી ન કાંઈ ચાહના,
ઔષ્ણયની ઈચ્છા નથી વૈભવ ન જોયે શાહના.

દેવી, હદ્દયની આવ પાછી તું વિના ગમતું નથી,
તુંથી વિખૂદું ચિત્ત ઈશ્વર ભજનમાં રમતું નથી.

ଓଡ଼ିଆ

જીવડો રખડી રખડી થાક્યો,
 ઢોર હરાયું ક્ષેત્ર પરાયું,
 ખાવામાં મોં નાખે;
 અંતે રખડી ખીલે આવે,
 કોઈ નહીં ઘર રાખે. જીવડોં

બાળક મા પાસેથી ભાગે,
રમવા જ્યમ મન ફોવે;
હિવસ બધો રખડે,
પાણ રાતે માની ગોટ ચહાવે. જીવડો.

ਪੀਂਜ਼ਰ ਫਾਂਸੋ ਸਮਝ ਪਕੀ,
 ਉਡੀ ਜਾਧ ਤੜ੍ਹ ਬੇਸੇ;
 ਟੇਵ ਪਡੀ ਮੇਵਾ ਖਾਵਾਨੀ,
 ਪਾਛੁੰ ਪੀਂਜ਼ਰ ਪੇਸੇ. ਜਵਡੀ॥

ਪਤਿ ਵਿਖਾਸੇ ਨੀਡਰ ਥਧੇਲੀ,
 ਨਾਰੀ ਘਰ ਘਰ ਚਰਸ਼ੇ;
 ਪਾਣ ਥਾਕ੍ਯੇ ਖੂਬ ਸੁਰਤੀ ਵਾਣਸਥੇ,
 ਪਤਿਪਦ ਪਾਛੀ ਝਰਸੇ. ਜ਼ਵਡੀ॥

ਲਗਾਮ ਫੱਟੇ ਪਕਡੀ ਭਾਗੇ,
ਅਥੁ ਸ਼ਵਾਰ ਪਛਾਡੀ;
ਝੁਕੇ ਪਾਧਗਾਮਾਂ ਜੋਗਾਣੇ,
ਮਾਗੇ ਬੰਧ ਪਛਾਡੀ. ਜ਼ਵਡੀ॥

ખેંચ લીયા સો હે હે તુંને

ખેંચ લીયા સો હે હે તુંને,

ખેંચ લીયા સો હે હે.

એસી કરણી રહેને હે. તુંને૦

લેના, બદલેમેં ના દેના,

કાળ્જું કહેને હે,

જો દિલ રખના ચહે હમારા,

તો તેરા ગ્રહને હે.

ખેંચ લીયા સો હે હે તુંને૦

પારેવડાં

પારેવડાં ઘૂ ઘૂ ઘૂ ઘૂ ઘૂ ઘૂ કરતાં*
ઉડાડશો ન કોઈ એને ફરતાં. પારેવડાં૦

મારા મનડાનાં એ ચોર છે,
મારા આંગણના મીઠલડા મોર છે,
મને વ્હાલો એ શોરબકોર છે. પારેવડાં૦

કેવાં એક બીજા પર જૂમે છે,
રસભીનાં પરસ્પર ચૂમે છે,
ચૂમી ચૂમી ઘુમરીએ ઘૂમે છે. પારેવડાં૦

કરતલીમાં વિશ્વાસથી જૂમે છે,
સહેજ થાતાં અવાજ કમક્કમે છે,
ભૂલી ભોળાં પાઇં શમશામે છે. પારેવડાં૦

દ્વેષ, ઈઝાની વાત નહીં જાણો,
કરે કલેશ નહીં જાણો-અજાણો,
વ્હાલાં લાગે પરાણો પરાણો. પારેવડાં૦

* ભાવનગરમાં પોતાના બંગલાના ચોકમાં હંમેશાં પક્ષીઓને ચણ નખાતી (હજુ પણ નંખાય છે) ત્યાં એક વખત કબૂતરના વૃંદને જોઈને મારી પાસે બોલી ઉઠેલા 'અહાહાહા-પ્રજાનાં માણસો બધાં આ બિચારાં પારેવડાં જેવાં છે' પછી થોડો વખત પછી ચાલ્યા ગયા અને આ લીટીઓ રચાઈ - મહેશ અ. પણેણી

ભોજ-વિકમના અવતાર

ભોજ વિકમ તણા સર્વ અવતાર જ્યાં,
કોણ ત્યાં કોણને ભાઈ ભજશે ?

સર્વ જ્યાં લુંટનારા પડ્યા હોય ત્યાં,
કોણ વૈરાગ્યથી સ્વાર્થ તજશે ?

દેશસેવા તણા જૂજવા ભાવ જ્યાં,
દેશની દાડ ત્યાં કોણ ધરશે ?

સર્વને સુખ તણી વ્યક્તિગત ચાહ ત્યાં,
અન્યનાં દુઃખને કોણ હરશે ?

◆ ◆ ◆

૫૩

જિંદગીનો સરવાળો

પ્રાણ	પવનમાંથી	ખેંચું છું,
જીવન		જગજીવનથી,
શુદ્ધ	સ્વર્ણતા	આકાશોથી,
રસાન્ન	પૃથ્વી	તળથી.
રૂપ	તેજ સૂર્ય	ન ચંદ્રથી,
અમૃત	રસ	જળમાંથી,
સમગ્ર	જિંદગીનો	સરવાળો,
મહા	પુરુષ	પ્રભુમાંથી.

ભક્ત વિશ્વાસ

રાજ્ય અભિષેકને દિવસ વનવાસ
શ્રી રામનો તે વળી તાત વચને,
એ કથાની પછી હક જ અફસોસનો
જગતમાં હોય શું અવર જનને.
“દુઃખમાં પણ પ્રભુ સુખ તણાં બીજ
વાવ્યા કરે” એમ શાસ્ત્રો કહે છે,
એ જ વિશ્વાસથી ભક્ત સંસારમાં
દુઃખ નિશ્ચિત રહીને સહે છે.

૫૫

રાજી પ્રજા

અનુષ્ઠુપ

મિત્રો એ શત્રુના જેવા, મનથી ભાસતા જશો;
રાજ્યનો સર્વથા નાશ, જાસ ત્યારે થતો જશો.
પ્રજાભાવ પ્રજામાંથી, લુપ્ત જ્યારે થઈ જશો;
બાદશાહતનાં નામો, નામ માત્ર રહી જશો.
પ્રજા બાળકની પેઠે, પાળતાં ભૂલ જ્યાં થશો;
સમ્રાટો ને નરેશોનાં, રાજ્યાસન ડગી જશો.
એ પરસ્પરની ગ્રંથિ, જે સાચી સમજાય તો;
પ્રજા સુખી રહે, રાજી સદા નિર્ભય થાય તો.

કૃષ્ણ

ગાળના યોગ્યને ભક્તિ શી માધવા,
મારના યોગ્યને શાની સેવા ?

ઇશ માખણ તથા ચોરને હોય શું,
નિત્ય નૈવેદ્યમાં મિષ મેવા ?

ગર્ભમાં આવતાં કેદમાં નાખીયાં
માત ને તાત. તે પુત્ર કેવા ?

નર્સટ નગુણા અમે ક્યાંય દીઠા નહીં,
અખિલ બ્રહ્માંડમાં કૃષ્ણ જેવા !

ભૂતદ્યા

આહિરમાં જન્મ તો ય દેવ, દેવકેરા.
શ્યામ શરીર તો ય હદ્ય વલ્લભ અનેરા.
લીંગ કે સ્વરૂપ માણસાઈની ન સીમા;
ભૂતદ્યા એ જ પ્રભુતા અને ગરીમા.

પ્રભુજીનો કાગળ

પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે,
 કોઈ વૃદ્ધ હિરસ્તો લાવ્યો છે;
 અદ્ભુત સંદેશ પઠાવ્યો છે,
 પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.

કહે છે “જગ છે તારે માટે,
 પુષ્પો વેર્યા મેં તુજ વાટે;
 એ સઘળું તુજ સેવા માટે.”
 પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.

“અંધાની આંખ થઈ રહેજે,
 પંગુને સ્કંધ પરે લેજે,
 દીનો માગે તે તે દેજે.”
 પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.

“તું આ સૃષ્ટિનો પાલક છું,
 તું મુજ શક્તિનો બાળક છું,
 તો મુજ સમ બન ઉદ્ધારક તું”
 પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.

“જન સમૂહ તણાં દુઃખો હરજે,
 પરકાજ પડે મરવું, મરજે,
 અપમાન મળે તે સંધરજે.”
 પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.

“મૈત્રી કે દ્રેષ તને ન ઘટે,
 તું જ્યાં જ ત્યાં જન કલેશ મટે,
 તો મુજ સમ જગ તુજ નામ રટે.”
 પ્રભુજીનો કાગળ આવ્યો છે.

સખીરી ક્યાં કરવી ફરિયાદ

સખીરી ક્યાં કરવી ફરિયાદ

હું ગોરી નટવર કાળો એમાં શું તકસીર મારી.

કૃષ્ણ થવા ઈચ્છું રહી સંગે,

માને નહીં ગિરધારી - સખીરી૦

મહી ચોરે, માખણને ચોરે

ચોરે હદ્દ્ય નઠોર

ચોરે પણ ચોર નહીં પોતે

એવો કાન ચકોર - સખીરી૦

ઘર આવે, પનઘટ પર રોકે,

શરમ ન રાખે લેશ,

સાસુ નણંદ નાવલીઆ સાથે,

નિત્ય કરાવે કલેશ - સખીરી૦

એ કપટી, ભોળી વ્રજ નારી

ખેંચી ફસાવે રોજ,

જાય પછી સંતાઈ ન લાધે,

ક્યાં કરીએ જઈ ખોજ - સખીરી૦

એ બાળક રમનાર રમકુડુ

ક્ષણ ક્ષણમાં ફરનાર,

અમે ભક્ત ગોપિજન ઘેલાં

તરછોડ્યે મરનાર - સખીરી૦

બતાવો ઉપાય કો એવો

જન મન અંદર પેસી શકીને
 દુઃખમાં ભાગીઓ થાઉ .

 બની શકે તો શાંતિ પમાંદુ
 ને તો અશ્રુએ એને નહાઉ.

 બતાવો ઉપાય કો એવો
 બનું દુઃખે ભાગીઓ તેવો ?

 મૃગને મારી મધૂલી પધારતાં -
 દીઠાં ન સીતા નાર
 હે સીતે, હે સીતે, કરીને
 રોયા, નયને ચાલી અશ્રુધાર

 બનું પતિ તો બનું એવો
 હતો સતી સીતને જેવો.

 તાંત્રો તાંત્રો ચીર પૂર્ણ
 ન દ્રૌપદીની રાખી લાજ,

* કેટલાક ખેડૂતો જમીન બાબત ફરિયાદ કરવા આવેલ ત્યારે એ ખાતું જે અધિકારીના હાથમાં હતું તેની વિરુદ્ધ પોતે જઈ ન શકે તેમ કહેતાં એક વયોવૃદ્ધ ખેડૂતે બંગડી દેખાડી ઉદ્ગાર કાઢ્યા, 'આપ આટલું ન કરી શકો તો આ બંગડીઓ પહેરી લો' ત્યારે પોતે રોઈ પડેલા અને કામ કરી આપેલું પરંતુ તે દિવસે સાંજે આ કવિતા થયેલી -

હાથી હજરનું જોર હતું
 પણ આવ્યો દુઃશાસન વાજ
 બનું પ્રભુ તો બનું એવો
 પાંચાલીને હજર જેવો.

 બે પગલે ભરી પૃથ્વી આખી ને
 ત્રીજે લીધું ભરી આભ
 જાણ્યા છતાં જાવા દીધું બળીરાયે,
 છેતરાયે માની લાભ
 બનું દાની તો બનું એવો,
 બલિદ્ધિજ વામને જેવો.

 શ્રવણ પડ્યું જ્યાં વક્ય કે,
 મારો રામ ગયો વનવાસ,
 દશરથજીએ પ્રાણ તજ્યા
 જાણી ઉડી જીવનની આશ,
 બનું તાત તો બનું એવો
 હતો રઘુવીરને જેવો.

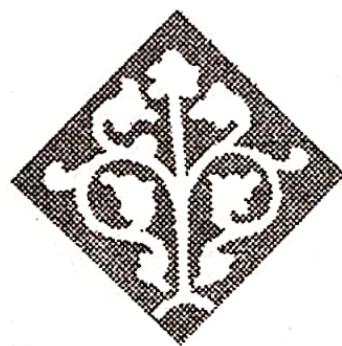
 નંદ યશોદાની જીવન દોરી
 ગોપી જનોના પ્રાણ
 ઘેલું કીધું જેણો વરજને આખા
 છેડીને બંસુરી તાન

બનું બાળ તો બનું એવો
 ત્રજે નંદકિશોર જેવો.

 ચપટી પૌંઆ માટે જેણે આપી દીધું
 આખું કુલેરનું દ્વય
 નાથના નાથે હાથે સેવા કરી
 માન્યું નહીં અપસવ્ય
 મળે મિત્ર તો મળે એવા
 સુદામાને માધવ જેવા.

 ઈશ્વર રૂપે પતિ પૂજનારી
 દીઠી હજારો નાર
 હદ કીધી અજામીલની નારે
 પતિત પાલનહાર

 મળે સતી તો મળે એવી
 હતી અજામીલને જેવી.

એને ભરોસે ન રહેશો

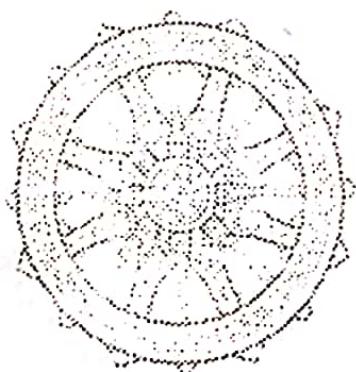
એને ભરોસે ન રહેશો કોઈ
 એને ભરોસે ન રહેશો.

ભૂલે-ચૂકે કૃષ્ણ ન કહેશો - કોઈં.

જન્મ દેનારી દેવકીને પૂછો જઈને
 પૂછી જશોદાજીને લેશો - કોઈં.

ભોળી ગોપીને પૂછો, વ્રજના ગોપોને પૂછો
 કેવો છે કાનજીનો પેશો - કોઈં.

કૌરવથી ને પાંડવથી, મધુરી મોરલીના રવથી
 પ્રીછી લ્યો નંદકુંવરના વેશો - કોઈં.

તરો ને તરાવી લીઓ

સ્નેહ તણી સરિતા અહીં વહે છે,
નહાઈ લીઓ નવરાવી લીઓ.

અમૃત સમ ભોજન અહીંયાં છે,
ખાઈ લીઓજુ ખવરાવી લીઓ.

આખર આ સઘળું તજુ જાવું,
એ મનને સમજાવી લીઓ.

હોય તમારી કને, પર પાસે,
આપી દીયોજુ અપાવી દીઓ.

પર ઉપકાર તણાં સહુ કામો,
આપ કરો ને કરાવી લીઓ.

કિસ્તી કરી પ્રભુ નામની, સાગર
આપ તરો ને તરાવી લીઓ.

અશ્રુનું બિંદુ

ગૃહલ

હજારો જન્મનાં પાપો, કરોડો દોષ આ ભવના,
પલાળી ધોઈ નાખે છે, ફક્ત અફ્સોસનું બિંદુ.

વિમાસણ થાય સાચી તો, અધૂરી સર્વ ફરજોને-
ગુણોમાં ફેરવી નાખે, ફક્ત એક નેત્રનું બિંદુ.

થયું તેને વિસારી હે, થવાનાંને વિચારી લે,
વિમાસણને વલોવીને, નક્કી કર લક્ષ્યનું બિંદુ.

વિમાસણ ઉત્તમાશાળા, અનુભવ માત્રની પોથી,
વિમાસણના પરાગોમાં, ભર્યું છે જન્મ મધુબિંદુ.

અમારા દોષ ધોવાને, પ્રભુનાં ચિત્તને ચીરી,
દ્વારા ગંગા વહેવાવે, અમારાં અશ્રુનું બિંદુ.

બધાએ દોષ હરનારું, પતિતને પાત્ર કરનારું,
અમે અગણિત ગુણવાળું, દીર્ઘ અફ્સોસનું બિંદુ.

કુરુકુળ નાશ કરનારું, સુયોધન ગર્વ હરનારું,
હજારો અસ્ત્રથી તીખું, સતીનાં નેત્રનું બિંદુ.

અમે ભગવાનને વહાલા, અમે શ્રીકૃષ્ણના લાલા,
પ્રભુના ચિત્તને ચીરે, અમારાં અશ્રુનું બિંદુ.

એ દવાઈ છે

ગુરુલ

વિષમ વ્યાધિ વધી જાતાં, મરણ પાસે ધર્સી જાતાં,
‘પ્રભુ સાંનિધ્યની આસ્થા’ અફર હેવી દવાઈ છે.

તમારા સ્થૂલને માટે, સરેલા સૂક્ષ્મને સારુ,
‘અખંડાનંદની ભૂકી’ ખરી હેવી દવાઈ છે.

સનેપાતે ફસેલાની, ત્રિદોષે તન પડ્યું જેનું,
દુઃખી એ દર્દીને માટે, ‘પ્રભા’ સાચી દવાઈ છે.

થયો જે મસ્ત માયામાં, ગુણો ગાંડો થઈ તેની,
‘અનુભવ કીચમાં રૂબકી’ ફક્ત કડવી દવાઈ છે.

સમજ કે બે સમજથી જે, દૂષણથી ડાઘ લાગ્યા તે,
સ્મરણમાંથી ભૂસાવાની, ‘પરાર્થી થા’ દવાઈ તે !

વસાવ્યાં દિલમાં ક્હાલાં, જગાવે આગ અંતરીયે,
વિના સનેહે બુઝાવાની, ન ઢીઠી કો દવાઈ મેં.

હદ્ય પર કારમાં પડતાં, અજબ કો ગેબી ખંજરના
જમ અણાદીઠને માટે, ‘સહન’ અક્ષર દવાઈ છે.

અનુભવ પુસ્તકે જોતાં, ચિકિત્સા અશ્રુ વિણ રહેવા,
‘રડી રડી અશ્રુસર સૂક્ષ્મો’ જડી અમને દવાઈ છે.

તમારી ભેદ દસ્તિને, સહજમાં નિર્મલી કરવા,
‘નયનમાં સ્નેહનું અંજન’ અભેદી એ દવાઈ છે.

બધા વળગાડનો દોરો, સહુ આવેશની માત્રા,
સ્વરૂપના ભાનની કુંચી, ‘પ્રભુ ભક્તિ’ દવાઈ છે.

અહેંતાને વિસરવાને, અને મમતા તજી દેવા,
સ્મૃતિ શ્રી રામ પાંડવનાં, ચરિત્રોની દવાઈ છે.

મટી અજ્ઞાનની અંધી, પ્રકાશો સ્થિર રહેવાની,
પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની ગીતા, મહાવાણી દવાઈ છે.

ગુરુ ને જ્ઞાનના દાતા, હદ્ય માંહે વસાવાની
‘સુદામા કૃષ્ણના સંબંધની ગાથા’ દવાઈ છે.

બતાવું વાત આ છાની, તમારાં સર્વ દર્દોની
રસિલી રાધિકા પાસે, અજબ દૈવી દવાઈ છે.

એક પ્રાર્થના

હરિંગિત

જે હાથથી તોડી ધનુષ પોતે બન્યા સીતાપત્રિ,
જે હાથથી રાવણ હણી ઉગારીયાં સીતા સતી;
જે હાથથી હાથી બચાવ્યો દૂબતાં પાણી વિશે,
તે હાથથી આ હાથ મારો ઝાલજો દુનિયા વિશે.

જે હાથથી ગિરિવર ઉઠાવી આપ ગિરિધારી થયા,
જે હાથ દેવા રુક્મિણીને આપ દોડીને ગયા;
જે હાથથી રથ પાર્થનો હંક્યો હતો બનીને રથી,
તે હાથથી આ હાથ મારો ઝાલજો ભવ સારથિ.

સતી દ્રૌપદીને ચીર પૂર્યા જે કરે કમળાપત્રિ,
અરિભાવથી ભજનારની યે જે કરે થઈ સદ્ગતિ;
જે કર થકી કરી નોકરી બળિરાયના દરબારમાં,
તે કર થકી આ કર અમારો ઝાલજો સંસારમાં.

બકો તે ભૂપને વાલા

ગતિલ

ઉપરથી શેત દેખાતા, પ્રમાણિક સ્વર્ચ લેખાતા,
છૂપીથી માછલાં ખાતા, બકો તે ભૂપને વા'લા.
રો રો શુદ્ધ સાત્ત્વિક જે; પ્રભુને સ્વામી ભાવિક જે;
કરે ના હાજી હા ઠીક છે; નહીં તે ભૂપને વા'લા.
ખુશામદ સ્વાર્થની કુંચી લગાવી માલ લે ખૂંચી;
પડ્યા પણ તંગડી ઊંચી; જનો તે ભૂપને વા'લા.
ખરું છિત સાઝ કહેનારા; ધણીનો ભાર વહેનારા;
પડે તે સર્વ સહેનારા; નહીં તે ભૂપને વા'લા.

જીવ

કોઈ ખુશામતખોર કેરા ખોળિયામાં જીવ તું જા,
કરને મજા ઘર તું ભરી લે, આમ તે હેરાન શું થા.
આબરૂ ને જિંદગાનીની લડાઈ થાય છે આ,
શું ગુમાવું શું હું રાખું એ ન નિશ્ચય થાય હા હા.

સંબંધ નથી સચવાવાનો

સંબંધ નથી સચવાવાનો,
 આ સમય નથી કચવાવાનો,
 કલિયુગનો વા તો વાવાનો,
 સંબંધ નથી સચવાવાનો.

ભવસાગર બહુ તોક્ષાની છે,
 કિસ્તી જનની તો ફાની છે,
 ત્યાં એક ભરોસો મા'વાનો,
 સંબંધ નથી સચવાવાનો.

હું અને તું

દોહરા

હું કેવો દેખાઉં છું એ વૃત્તિ જો જાય;
 જગલીલાની તો બધી ખૂબસૂરતી દેખાય.
 પોતાને ભૂલી શકે જોઈ શકે જે અન્ય;
 પર માટે શક્તિ બધી માને તેને ધન્ય.

હું ચક્કર નાનું ઘણું તું ચક્કર વિસ્તાર;
 એ સમજે તે છે ભાણ્યો અંકગણિતનો સાર.

‘હું’ સઘળે જ્ઞાની જુએ ‘તું’ સમજે તે ભક્ત;
 ‘તે’માં ગોથાં ખાય તે કર્મયોગ આસક્ત.

પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો

(૧)

ઈશ્વરથી પણ ગુપ્ત રહેશો,
 અન્ય હિસાબ પછી કોણ લેશો;
 આંખ મીંચી સરભર કરી દેશો,
 મૂર્ખ જ એમ વિચાર કરે છે.

(૨)

ડરવું નહીં પ્રભુથી પણ નાહક;
 ફરવું નહીં કદી નિશ્ચયથી;
 મરવું પડે પણ ભરવું ન પાછું
 પગલું ભર્યું, તે કદી ભયથી.

(૩)

સંસારનું ભાન કરાવનારાં,
 વૈરાગ્યનો માર્ગ બતાવનારાં,
 શમે દમે ચિત્ત ચડાવનારાં,
 સંબંધીઓ ધન્ય બધાં અમારાં.

(૪)

વિરાટ જેવું જબરું શરીર,
 છતાં રહે જે અશારીરિ ધીર;
 એ પાત્ર છે માત્ર પ્રભુપણાને,
 સત્તા ભલે મૂર્ખ પ્રભુત્વ માને.

(૫)

ઇતી આંજે અંધા, બધીર વળી કણ્ઠો પણ ઇતાં,
 ઇતી જીબે મૂંગાં, મૃત શરીર સાજું પણ ઇતાં;
 રહે એવી રીતે સહન કરતાં જે સહુ વલે,
 સખે એવાઓએ કરવી નૃપની નોકરી ભલે.

(૬)

મિષ્ટાન્ સજ્જન સુસંગતિ ખૂબ મિષ્ટ,*
 પામ્યા વિવાહિત વધૂ સુશીલા અભિષ્ટ.
 એથી ય મિષ્ટ કહું હું કરી હર્ષનાદ,
 ભક્તિ પ્રસાદજ તણો પ્રણય પ્રસાદ.

(૭)

જ્યાં ઉપાય નહીં ત્યાં ન રહેવું,
 જે સહી ન શકાય ન તે સહેવું;
 જ્યાં ન સંભળાય, ન ત્યાં કહેવું,
 જ્યાં ઉપાય નહીં ત્યાં ન રહેવું.

* જાફરાબાદમાં ડૉ. ભક્તિપ્રસાદ વૈધને ત્યાં પોતાના પૌત્ર મહેશભાઈની જાન લઈને
 લગ્ન કરવા ગયેલાં ત્યારે ત્યાં જમણમાં આ કવિતા બનાવી કાઢી પોતે બોલેલા.

૭૧

સીમા

નહીં સીમાની દરકાર મને, નહીં સીમાની દરકાર.

સીમાડો દુનિયાનો શેઢો

જગત મને તલભાર

વિશ્વ બંધુભૂમિ રમવાની

હંદની શી તકરાર. - મનો

પ્રેમ જલાશય અખૂટ પ્રભુનું

ત્યાં કરનાર વિહાર

કેમ પડે હોજોમાં નહાવા

દરિયાનો તરનાર. - મનો

જગનાં બાળક સાથે રમું છું

જેનો ઘાર અપાર

એ ભોળાંને છોડી શાને

બાંધું હું ઘરબાર. - મનો

આત્મા હું કંઈ નામ ન મારું

પ્રભુ મારો સરદાર

એ અખેડ શક્તિનો ભોક્તા
શીદ સેવે દરબાર. - મનો.

સીમા બંધન સીમા રૂંધન
સીમા રોકણાહાર
અમે વિહુંગમ ત્રિભુવન કેરાં
ઉડનારાં હદપાર. - મનો.

માનસર તજા હંસ કરે નહીં
બક સાથે વ્યવહાર
સુંદર ચારો તજી મુક્તાનો
મત્સ્યો ખાય ગમાર. - મનો.

નષાદીના વીર

નષાદીના વીર હવે આંગણે પધારજો
નયણે ચાલ્યાં જાય નીર રે. - નષાદીનાં

દિવસો ગયા માસ વરસો ગયાં
મારાં સુકાણાં કોમળ શરીર રે. - નષાદીનાં

સાસુ-સસરાનાં હૈયાં તડકૃતે છે
નષાદી પુકારે “વીર વીર” રે. - નષાદીનાં

ટહુકા કરી કરી થાકી ગઈ મેના,
થાક્યા મારા વહાલાના પીંજરના કીર રે. - નષાદીનાં

સહુના મંદિરમાં માણે સાહેલીઓ,
એક મારું સૂનું મંદિર રે. - નષાદીનાં

આશાનાં બીજ નાથ ઉંડાં ગણાય છે,
તો ય મારું મનદું અધીર રે. - નષાદીનાં

કરજદારી ભરી દેવી

જગત	આ ક્ષેત્ર સેવાનું,		
	મર્હત સેવા કરી લેવી;		
પ્રભુએ	જન્મ આપ્યાની,		
	કરજદારી ભરી દેવી.		
ગ્રહો	ઉપકાર પ્રત્યુપકાર-		
	તો સામો કરી છૂટો.		
સુઆજ્ઞા	ધર્મની છે કે		
	કરજદારી ભરી દેવી.		
મણે	અપમાન તો સામું		
	વિનયથી માન વરસાવી,		
હંદ્ય	અપમાનીનું જતી		
	કરજદારી ભરી દેવી.		
જીવન	નથી રાખવા માટે,		
	જીવન છે આપવા માટે;		
પ્રભુને	પામવું હોયે		
	કરજદારી ભરી દેવી.		
પ્રજાથી	રાજ શોભે ને		
	પ્રજા રાજ થકી શોભે;		

પરસ્પરની	ફરજ	સમજ	
	કરજદારી	ભરી	દેવી.
કુપુત્રો	થાય	છે	જગમાં
	કુમાતા	ક્યાંય	ના
જવનનો	સાર	એ	સમજ
	કરજદારી	ભરી	દેવી.
પતિથી	પત્ની	પોશાયે	
	પતિ	પત્નીથી	સેવાયે;
ખરું	ગાઈસ્થ્ય	એ	સમજ
	કરજદારી	ભરી	દેવી.
પિતાના	પુત્ર	પર	ભાવો,
	પિતા	પર	પુત્રની ભક્તિ;
સુગ્રંથિ	જવનની		લેખી,
	કરજદારી	ભરી	દેવી.
બને	નહિ	શેઠ	શઠ
	નહિ	તેમ	સેવક સેવને લોપે;
ગણી	એ	ધર્મ	સંસારી,
	કરજદારી	ભરી	દેવી.

ਕਾਧਾ ਵੇ ਹੈ

ਅਗਰ ਹਮ ਦਿਲ ਯੁਰਾਤੇ ਹੈਂ,
 ਜਗਰ ਬਦਲੇ ਮੌਹ ਫੇਤੇ;
 'ਵਗਰ ਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਲੇਨਾ'
 ਹਮਾਰਾ ਕਾਧਾ ਵੇ ਹੈ.

 ਪ੍ਰਭੂ ਕੇ ਧਾਸ ਹਮ ਰਹੁੰਗੇ,
 ਕਰੁੰਗੇ ਜੋ ਬਤਾਵੁੰਗੇ;
 ਜੁਮੇਦਾਰੀ ਉਸੀਕੀ ਹੈ,
 ਪ੍ਰਭੁਸੇ ਵਾਧਾ ਵੇ ਹੈ.

 ਗੁਲੋਂ ਕੀ ਜੋ ਬਨਾਤਾ ਹੈ,
 ਮਹਕੂਬੀ ਓਹੀ ਫੇਤਾ ਹੈ;
 ਜੁਸੋਂ ਜੋ ਠਾਲਤਾ ਮਹੇਕੀ
 ਉਸੀਸੇ ਓਹੁ ਨਿਕਲਤੀ ਹੈ.

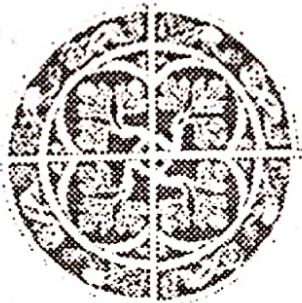
 ਪ੍ਰਭੂ ਕੀ ਹੈ ਜੁਮੇਦਾਰੀ,
 ਝੂਲੋਂ ਕੀ ਨਾਮ ਬਦਨਾਮੀ;
 ਕਹੋਜ਼ ਕਧਾ ਸ਼ਾਰੀਧਰਤਸੇ
 ਨਿਕਾਲਾ ਕਾਧਾ ਵੇ ਹੈ.

੭੫

ਤੁੰ ਹੀਂ ਫੇਣ

ਅਗਰ ਮੈਂ ਰੋਸ਼ਾਨੀ ਹੋਤੀ,
 ਪਤਾਂਗੋਂ ਬੁਆਤੀ ਮੈਂ;
 ਹਕੀਮ ਓਰ ਵੈਦ ਹੋਤੀ ਤੋ,
 ਕੁਈ ਜਖਮੀ ਸੁਆਤੀ ਮੈਂ.
 ਗੁਲਾਂ ਕੀ ਗੁਲਾਕੀਆਂ ਹੋਤੀ,
 ਭਵਰਸੇ ਤੋ ਚੁਰਾਤੀ ਮੈਂ;
 ਅਗਰ ਕਧੀ ਦਰੋਗਾਥੀ;
 ਬਦਲ ਕਧੀ ਪੁਰਾਤੀ ਮੈਂ.
 ਨ ਜਾਨੁ ਫਿਲ ਕੀ ਲੇਨੇ ਕੀ,
 ਸਮਜ ਲੇ ਝੱਕਤ ਫੇਨੇ ਕੀ;
 ਨ ਤੋਤਾ ਝੂਰਸੀ ਮੈਂ ਹੁੰ,
 ਤਾਜ਼ਿਰ ਲੇ ਭੋਲੀ ਮੇਨਾ ਕੀ.
 ਨ ਖੰਜਰ ਮਾਰਨਾ ਜਾਨੁ,
 ਮੈਂ ਹੀ ਤੋ ਖੰਜ ਖਾਤੀ ਹੁੰ;
 ਹਮਾਰਾ ਕੋਈ ਮਤ ਗਾਨਾ,
 ਪਰੋਂ ਕਾ ਗਿਤ ਗਾਤੀ ਹੁੰ.

ન લેને કી ખબર કુછ ભી;
 પઢાયા કાળજે ‘દેદ’
 પ્રભુ કો એહી ફૂતવા હે
 ‘તુંહી’ દેદ, તુંહી દેદ
 અગર પુરુષાના હોતી મે,
 રહેતી નાજની માફક;
 અગર માશુક બનતી તો,
 રહેતી માફકે આશક.
 ઠિકાના કો બદલ દેના,
 દિલોં કી હે મજા વોહી;
 ચૂસે જો દિલ, ઉસીકે પર,
 બહાના આપકા લોહી.

એટલું એ ક્યાં ?

પતિ ને દેવમાં કાંઈ પ્રિયાએ ભેદ ના લેખ્યો,
પિયુ છો કિંકરી લેખે પ્રિયાને એટલું એ ક્યાં ?

પ્રણયની ચૂમીઓ માંહે અમે નહવરાવતા જૂમી.
અમારી માંદગી સેવે પ્રિયાનું એટલું એ ક્યાં ?

લીધા'તા છોકડા કરજે દીધા સોના રૂપે પાછા,
હવે જો જીવવા હે તો વણિકનું એટલું એ ક્યાં ?

કરી જન માત્રની સેવા રહે એકાન્ત વાસે જ્યાં,
પુછાયે સ્વાસ્થ્ય પત્રોથી સુહંદનું એટલું એ ક્યાં ?

કરી તન ચિત્તથી ધનથી અને જીવિતથી સેવા,
સ્મરે ને છોકરાં પાળે નૃપોનું એટલું એ ક્યાં ?

ગયો અલિ કેતકી પુષ્પે જરા મધ બિંદુને લોભે,
રહ્યું મધ તો, બચે મરતાં સુપુણી એટલું એ ક્યાં ?

અમારી જિંદગી ભરની હંદયની બંદગીમાંથી,
ફક્ત ક્ષણની સ્વીકારે તો પ્રભુનું એટલું એ ક્યાં ?

પીએ ખાએ અને ખેલે કરે મન માનતી મોજો,
કરે ક્ષણ બંદગી પ્રભુની મનુજનું એટલું એ ક્યાં ?

અમારા લાખ ઉપકારો ભલેને વીસરી જાજો,
વિરમજો માત્ર અપકારે તમારું એટલું એ ક્યાં ?

નવા વર્ષે શરૂઆતે સુહંદ મિત્રો અને સ્નેહી,
શુભેચ્છા પ્રેશજો લેજો, તમારું એટલું એ ક્યાં ?

વિયોગે માત્ર પત્રોથી પરસ્પર દર્શનો થાયે,
અમોને તે દઈ, લેજો, તમારું એટલું એ ક્યાં ?

હંસલો

હંસલો આવ્યો સમુદ્રને કિનારે
ખારાં ખારાં પાણી ને મીનોને ચારે... હંસલો.

માનસર સૂક્ષ્યં ને માનસ બદલાયું
છૂટ્યો મોતીનો આહારે,
ઉડી ગયાં સર્વ સ્નેહી સંબંધીઓ
આવી પડ્યો છીપલાંને આરે... હંસલો.

વૃંદ એક મોટું બજોનું હતું ત્યાં
શેતરંગ સરખે આચારે
રાજુ થયો સ્નેહ બાંધી નવો,
ભૂલ ખાધી ભોળાયે ભારે... હંસલો.

સ્વર્ગાય સૌખ્ય માનસરમાં ભોગવતો
જે મૃષાલ તંતુને ક્યારે,
વિધિ થતાં વામ આવી પડ્યો તે
આજ વારિધીને ઓવારે.... હંસલો.

સૂમ અને દાતાર

સૂમ ન થા દાતાર થા,
 સુમન જ સુખ લેનાર;
 લેનારો ખોનાર છે,
 દેનારો લેનાર.

 છેડચો પશુ ને વૃક્ષનો,
 મેં જીવનનો તાર;
 સુણ્યા અવાજો આવતા,
 'આપ આપ' રટનાર.

અમોને જૂંપડી વાલી

રહેતાં હોય હુકીથી, કદી મન શાંત ચાનોનાં,
 મુબારક હુકીઓ એને, અમોને રોટલી વા'લી
 જગતના બાગનાં પુષ્પો, સુગંધી લાલ જો ખીલે,
 ગુલાબી મોસમી પુષ્પો તણી માળા મને વા'લી
 મુસાફરને સરાઓ ને જનોને આંગણાં ઘરનાં,
 નૂપોને કેદખાનાં ને અમોને જૂંપડી વા'લી.

આત્મભોગ વ્યવહાર

દોહરા

રાજ્ય પડે રાજી પડે પણ રૈયત રહેનાર,
જુઓ હજી ઉભી રહી ગયા ઈશ અવતાર.

એ વસ્તુ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને જે ફરનાર,
તે જ ખરો નીતિ પુરુષ છે રાજ્ય પુરુષ સરદાર
નિજબળ પર જે જોમ દઈ ટકવા હઠ કરનાર,
હઠે અંતમાં હારિને પરસુખનો હરનાર.

સુખ આપે તે સુખ લહે ન્યાય પ્રભુ ઘડનાર,
જગને ચડવે તે ચડે અન્ય બધા પડનાર.

વ્યક્તિ મદ્માતી થતાં જગમદ ઉત્તરવનાર,
તારનાર જગનો બને ટ્રો એક જ તરનાર.

પરસેવનમાં જીવનને કુરબાની કરનાર,
મર્યા છતાં જીવ્યા કરે પરદુઃખ ભંજનહાર.

કુદરત પર જોશો જરા તો નજરે પડનાર,
રચ્યો પ્રભુએ પ્રેમથી આત્મભોગ વ્યવહાર

દિવાળી

દિવાળી આજ આવી છે હિસાબની રત આવી છે.

શુદ્ધ પ્રમાણિક વેપારી ઘેર છે ઉજળી આજ દિવાળી,
સાચાં ખોટાં કરનારને બેઠી કાલથી ચૌદશ કાળી. - દિ૦

આખર સાલની પાઇલી બાકી સર્વ વેપારી ખેંચે,
કોઈ હસે કોઈ કાઢે દિવાળું શામળ દોરી ખેંચે. - દિ૦

પાઈએ પાઈનું લેવું હેવું છૂટ ન કાંઈ કરે છે,
દમડીની દાનત હોય જો ખોટી નાથ તો સર્વ હરે છે. - દિ૦

વકીલ કરે અફળક ઝી આપી અહીં ભલે સહુ મહાલે,
ત્યાંનો ન્યાયાધીશ અદલ ઈન્સાઝી કૂડકપટ નહિ ચાલે. - દિ૦

ખોટા હિસાબ રખાઈ શકે અહીં કાઢી કે રકમ ઉમેરી,
નાથને ચોપડે છાપ પડી તે નાથે શકે ન ઉખેડી. - દિ૦

સાંબાળુ કરી ખૂબ કુમાઈ અહીં ભલે રહો રેલી,
સરવાળો નાથને મંદિર થારો નાખશો સર્વ ઉકેલી. - દિ૦

કોઈ હસે કોઈ કાઢે દિવાળું શામળ દોરી તાણો,
દુષ્ટ દુઃખી અંતે થાય છે તેમજ મોજ પ્રમાણિક માણો. - દિ૦

ચોખ્ખો હિસાબ વેપારી કરે છે વર્ષની આખર જેવો,
જિંદગી આખર નાથ કરે છે સર્વ જનોનો તેવો. - દિ૦

‘જગડોમાં’

મને આનંદ નિદ્રાથી જગડો મા જગડો મા
અમારી ગાઢ નિદ્રાથી જગડો મા જગડો મા

અમારી ઊંઘમાં કુસ્તી પ્રભુની સાથ થાએ છે,
સખે એ સૌખ્ય મર્સ્તીથી જગડો મા.

સુનિદ્રામાં કરું કુસ્તી જગતના નાથથી બાળી,
મને એ ભવ્ય મર્સ્તીથી જગડો મા જગડો મા.

સ્વદેશી ઉન્નતિ માટે ગગનમાં બાંધતા કિલ્લા,
પરસ્પર સ્વાર્થને માટે; સુનિદ્રાથી જગડો મા.

સુખોમાં રાખતાં રે'તાં કુદુંબી સ્નેહીઓ સાથે,
જગતના કલેશ ભુલાયે; જગડો મા જગડો મા.

ગરીબના દુઃખમાં રોતાં, દુઃખીનાં અશ્રુઓ લો'તાં
અમારું ભાન જાયે તો ભલે જાયે, જગડો મા.

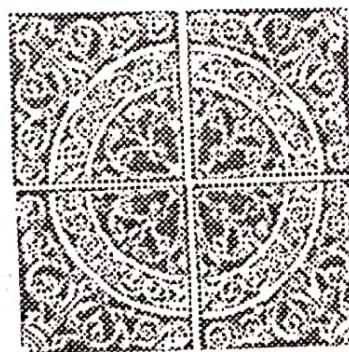
રમું જગ બાળકો સાથે સુવાડી અંકમાં ચૂમું,
કદી લોકો કહે ગાંડો, ભલે ગાંડો જગડો મા.

કરું જગ સેવના, ન કરું તથાપિ શાહની પરવા;
મને ભર ઊંઘ મગરુંબી તણીમાંથી જગડો મા.

સ્વદેશ પ્રેમી રણ જૂમે ખરું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા,
સૂવે રણ ભૂમિમાં શૂરો, ભલે સૂતો જગાડો મા.

અમારું તાન ઈશ્વરમાં અમારું ભાન ઈશ્વરમાં,
ભૂલેલા ભાનવાળાને કૃપા કરીને જગાડો મા.

ઘણા ઉંઘેલ જાગ્યા છે ઘણા જાગેલ ઉંઘે છે,
અમોને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલાને જગાડોમાં.

રૈયતની રાજ

સ્વૈયા

ધૂળ ધમી સોનું રૂપું છે, એ ખેડુ પર જુલમ છે, રાજ !
 અમે બાળકો, આપ પિતા છો આમ ઘટે નહીં હો, મહારાજ !
 આપ અમારે ઈશ્વર સમ છો સંભાળો અમ યોગક્ષેમ.
 જેમ પ્રભુ સંભાળે તેમને અમે માગીયે આપથી એમ.
 અમે ગાય સમ પ્રજા તમારી તમે કૃષ્ણ સરખા ગોવાળ,
 પાળો પોણો પ્રભુ સમ અમને ગૌબ્રાલણ રૈયત પ્રતિપાળ.
 રક્ષનાર નાના નોકરનો ઉલટો અમ પર અદકો ત્રાસ,
 અમલદાર ફરિયાદ સુણો નહિ આવવા ન દે આપની પાસ.
 હદ્ય અમારાં પ્રભુ બન્યાં છે નાહિંમત ને બહુ હતાશ.
 એક આપમાં તો ય રહ્યો છે હજી કંઈ કંઈ વિશ્વાસ.
 એ વિશ્વાસ તંતુ પર જીવન; તંતુ તૂટતાં ખરી જશે.
 ફક્ત એક અફસોસ અમોને રાજ ! રાજ્ય પણ ખતમ થશે.
 “લાખ મરો પણ રહો અમર લાખનો પાળનારો જગદીશ”
 મરતાં પણ દઈ જશું અમે નૃપવર, શુદ્ધ હદ્યની આશિષ.

‘હું અને મારો ભક્ત’

હું ને મારા ભક્તમાં ફેર કૃયાં છે ?

ભક્તો મારા હત્પ્રદેશે રહ્યા છે.

ઇહિ તોયે એ ન હુંથી વછૂટે,

સ્નેહ ગ્રંથિ એ અમારી ન દૂટે.

નાનું બાળક જેમ, જનનીને વળગી રહે,

ભક્ત અંકમાં તેમ, વિશ્વાસે આળોટતા.

‘મને ન છોડે એને છોડું,

તો હું પરમેશ્વર શાનો.’

ભક્તોને ન શકે સાંભળી,

તો તે વિશ્વેશ્વર શાનો ?

‘કર, ભોગવ’

‘કરવું તે ભોગવવું’ એ વાત
 સત્ય હોય જે સંસારે,
 પરમેશ્વરને પણ તો પ્રણિપાત
 શીદ કહો કરવો મારે ?

“કર, ભોગવ” એ પ્રભુનો મંત્ર
 જગ જિંદગીનો સાચો તંત્ર,
 સમજાયે તો સહુ સ્વતંત્ર
 ખોટ નથી એ વહેપારે.

મારો	તને	દેનારાઓ
પરના	ભારો	વહેનારાઓ,
મોક્ષ	પરાણો	લેનારાઓ
ઈશ્વરને	પણ	પડકારે.

ભક્ત	રક્ષણો	પ્રભુજી	ધાય
ગજ	ઉગારવા	માટે	જાય
દ્રૌપદીને	જઈ	કરે	સહાય
એ જ	મંત્રને	અણસારે.	

જે	પરનાં	હદ્યો	માપે	છે
રડતાનાં	દુઃખો	કાપે	છે	
અરિને	પણ	નહીં	જે	શ્રાપે છે
એ	શીદ	હરિને	ગણકારે.	

નિસ્પૃહતા

સૂજે	જે	ચિતમાં	અમને,		
		અમે	તે સાઝ કહી	દઈએ;	
ગમે	કે	ના ગમે	તમને,		
		અમોને	એ નથી	પરવા.	
 પ્રભુના		ધામમાંથી	ધોધ-		
		સત્તાનો	વહે છે	તે;	
નથી		મગદૂર	કે કોઈ,		
		જુલમથી	તે પડાવી	લે.	
 તમારું		શુભ	સમાયેલું		
		અમોને	જે વિષે	લાગે;	
વગર		પૂછ્યે	કહી દઈએ,		
		કંઈ	રાખ્યા વિના	પરવા.	
 તમારા		કર્ણમાં	આ -		
		સત્યને	છે રેડવું	મારે;	
સ્વીકારો		કે સ્વીકારો	ના,		
		અમોને	એ નથી	પરવા.	

“અમે ઘેલા તમે ડાખ્યા”
ખુશામત એ કરી થાક્યા;
હવે સંસારમાં અમને
નથી કોઈ તણી પરવા.

૮૭

ત્રિગુણ યોગ

શરીર હઠયોગથી માત્ર આધિન બને,
મન શરણતા ભજે રાજ્યોગે;
ભક્તિથી સ્થાન આત્માતણું પ્રાપ્ત છે,
વ્યાપ્ત માયા શરણ ત્રિગુણ યોગે.

મનોરથ

મન અર્જુન આત્મા પ્રભુ,
એક નૃપ સારથિ એક;
ઘડે ઘાટ મન-રાય ને
સારથિ કરે વિવેક.

આદુંઅવળું થાય જો
મન રાજાનું કામ,
ગમે તેમ સવળું કરે
સારથિ એનું નામ.

દુર્યોધન તે દુષ મન,
સારથિની ન દરકાર,
પોતે બેઠો હંકવા,
બધો વળ્યો સંહાર.

અશ્વો માંડે ખેંચવા,
લગામ તૂટી જાય,
ગાડી જો ઊંધી વળો,
હંકનાર મરી જાય.

બેસનારને		વાગશી,
પણ	બચવાનો	લાગ;
પણ	જે હાથે	હંકશે,
તેનાં	માઠાં	ભાગ્ય.
હંક્યું	હાથે	કૌરવે,
તો	જોજો	પરિણામ;
સઘળાં	સાહિત્યો	ઇતાં,
ખાડે	પડ્યું	તમામ.
પ્રભુએ	પૂછ્યું	રાયને,
દું	આવું કે	સૈન્ય;
સૈન્ય	માર્ગીને	ઉલટું,
વો'રી	લીધું	દેન્ય.
સાહિત્યો	સહુ	હોય ને
હંકનાર	નવ	હોય,
ઘોડાગાડી		બેસતા,
અમે	ન	દીઠા
		કોય.
અધૂરાં	સાહિત્યો	હતાં,
ઘેર	હતું	રાજ,
ઓક	કૃષ્ણ	સારથિ
સર્વી	પાર્થનાં	થતાં,
		કાજ.

ਈਤਿਹਾਸਿ
ਸਮ ਦਮ ਆਇ ਲਗਾਮ,
ਭਜਿਤ-ਖਾਨ ਬੇ ਚੁਕ ਨੇ
ਵਹਿਧ ਉਧ ਪ੍ਰਮੁ-ਧਾਮ.

ਧਾਨ ਫੌਰ ਏ ਛੇ ਧਰੀ,
ਭਵਸਾਗਰ ਪਰ ਖੇਡ;
ਤਰੀ ਜਵੁਂ ਜੋ ਹੋਧ ਤੋ,
ਕੁਝਾ ਸਾਰਥਿ ਤੇਡ.

ਸਾਫੀ ਪਾਣ ਜਨ ਸਾਰਥਿ,
ਹੋਧ ਨਹਿ ਹੁਸ਼ਿਆਰ,
ਧਬ ਧਕੇਲਸੇ ਖਾਡਮਾਂ,
ਏ ਜ ਆਵਸੇ ਸਾਰ.

ਧਰਮਰਾਧ ਰੂਪ ਧਰਮਨੁ,
ਭੀਮ ਸਾਹਸਿਕ ਦੇਵ,
ਪੁਰੂ਷ ਪਰਾਕਮ ਪਾਰਥ ਨੇ
ਕਾਣ ਸ਼ਾਨ ਸਾਹਦੇਵ.

ਏ ਸਾਧਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮਨਾਂ
ਪੂਰਾਂ ਹੋਧੇ ਤੋਧ,
ਈਸ਼ ਸਾਰਥਿ ਵਿਣ ਨਹੀਂ,
ਵਿਜਧ ਮੇਣਵੇ ਕੋਧ.

ब्रह्मर्य बળ भीष्म ने
 गुरु सम विद्या होय;
 औदार्ये पशु कर्णथी
 रथि विष विजय न होय.

 ए ४ कारणे पांडवे,
 कर्या सारथि कृष्ण,
 परिषाम प्रत्यक्ष छे,
 शीद पुष्टावो प्रश्न ?

 भीष्म, कर्ण, गुरु गुणी छतां,
 रथि विष पाम्या हार;
 शत्र्य एकलुं अवगुणी,
 केम उतरे पार.

 पांडवना भगवान ते,
 पंड तणा भगवान,
 एम माननारा तणुं,
 कृष्ण तारशे वहाण.

 भवसागर ते उदधि छे,
 जन शरीर छे वहाण,
 हृष्य स्थान सुकान ने
 सुकानि श्रीभगवान.

વિષા સુકાનિએ વહાણથી,
 તરવા કરે વિચાર,
 એ સમાન બીજો કયો,
 મૂર્ખ તણો સરદાર ?
 પાર્થ સારથિ, હે પ્રભુ !
 કૃષ્ણા, નાથ, ગોવાળ !
 મારો રથ પણ હંકજો
 રાખીને સંભાળ.

 કર્યા તૈકનાં કાસદાં,
 બન્યા તૈકના દાસ,
 તો મારી પણ એકની,
 હવે પૂરજો આરા.

 માગે તેને આપવું,
 બિરદ આપનું એમ,
 કદી કાયર દીઠા નથી,
 હુંમાં થાશો કેમ ?

 હંક્યો'તો દઢ પ્રેમથી
 મિત્ર તણો રથ જેમ,
 આ જ મનોરથ માહરો,
 હરિ હંકજો એમ.

અથવા કૃયાં જાનાર છો,
વચન તણા આધીન,
ભક્ત આપનો આપને,
કુ'વરાવરો મીન.

શરીર-સંરક્ષણ

(ઉપજાતિ)

ખાધાંપીધાં	કાંઈ	ન	કામ	આવે,
વળે ન	કાંઈ	વળી	ગાન	ગાવે;
સંબંધીનો	સ્નેહ	ન	જાળવાય,	
શરીર-સંરક્ષણ	જો	ન		થાય.
કુટુંબના	સ્તંભ	ગણાય	જેઓ,	
વડીલમાં	મુખ્ય	ગણાય	જેઓ,	
તેને ભલું	કોઈ	ન	કાંઈ	થાય,
શરીર-સંરક્ષણ	જો	ન		થાય.
લાખો	રૂપૈયાની	કરે	કમાઈ,	
કહે 'ખમાં'	ચાકર	ધાઈ	ધાઈ,	
તેઓ તણો	ભાવ	નહીં	પુછાય,	
શરીર-સંરક્ષણ	જો	ન		થાય.
ઘોડા અને	ગાડી	અને	મિયાના,	
વગાડવા	સુંદરી	ને	પિયાના;	
આવે નહીં તે	પણ	કામ	કાંય,	
શરીર-સંરક્ષણ	જો	ન		થાય.

ભાગુયાગણ્યા તે પણ સાવ વ્યર્થ,
 શું કામનો તેમ મળેલ અર્થ;
 પ્રખ્યાત ક્યાંથી જગમાં થવાય ?
 શરીર-સંરક્ષણ જો ન થાય.

 શું કામનાં માતપિતા કલત્ર,
 કુદુંબીઓ સર્વ સગાં સુમિત્ર;
 સ્નેહી બધાં સ્વાર્થ તણાં જગાય,
 શરીર-સંરક્ષણ જો ન થાય.

 રાજી તણી નોકરી કામની શું ?
 સુલક્ષણી કામની કામની શું ?
 સંતોષ ક્યાંથી સહુને કરાય ?
 શરીર-સંરક્ષણ જો ન થાય.

રસ્તો ન લેશો કદી

(શાર્દૂલ)

ઘારા ભુંગ પવિત્ર માલતી તણું છે દૂર જાજું વન,
ખીલી છે બહુ કેતકી નજીકના ઉધાનમાં, તો પણ
પોતાની સ્વકીયા પ્રિયા વગરનું છે સર્વ બીજું રદી;
છે ટૂંકો પણ કંટકે સહિત એ રસ્તો ન લેશો કદી.

છાલા યુદ્ધ કરો સ્વયંવર રચો કાં તો વિવાહે વરો,
છાનાં આમ જતાં કલંક ચડશે ધ્યાને વિનંતી ધરો;
બીજું તો નથી લેખતી પણ મને શું બોલશે દ્રૌપદી,
છે ટૂંકો પણ કંટકે સહિત એ રસ્તો ન લેશો કદી.

હાં સીતે દયિતે, સતી પ્રિયતમા, ક્યાં તું છુપાઈ ગઈ,
કીધો હોય વિનોદ રોષ મટવા તો આવ જાજી થઈ;
તારો આ અભિરામ રામ તુજને લે લે લગાવે હુદી,
છે ટૂંકો પણ કંટકે સહિત એ રસ્તો ન લેશો કદી.

ગરીબની સેવા

(હરિંગિત)

જે ગરીબની સેવા કરી,
 જનસમૂહ માટે જીવશે,
 એનાં રહેશે રાજ્ય,
 બીજાનાં બધાં ચાલ્યાં જશે.

 રાજા અને રૈયત મળીને,
 રાજ્ય સંશા થાય છે;
 જુદાં નથી એ બે
 પરસ્પર ઓતપ્રોત ગણાય છે.

 એ દસ્તિએ જોનાર નૃપ,
 ઈશ્વર તણો અવતાર છે;
 જીવે જિવાડે જગતને,
 એનો જ જ્યજ્યકાર છે.

ભીડભંજન પ્રાર્થના

(પ્રભાત)

ભીડભંજન સદા ભીડભંજન કરો,*
 આર્તનાં દુઃખ હરો ભક્ત જાણી,
 બદ્ધકનો બાપ તો આપ છો હું નથી,
 રક્ષણો બાળને પ્રેમ આણી,
 સેવના જો કરી હોય મેં અવરની,
 આપ તો આજ કરજો અમારી,
 અવસરે પણ નહિ નાથ આવી શકો
 તો પછી શી પ્રભુતા તમારી.

* પોતાના નાના પુત્ર શ્રી બદ્ધકલાઈ પોરબંદરમાં અચાનક ગંભીર બીમાર પડી જવાના પોતાને ખબર મળતાં જે ચિંતા-વિષાદની લાગણી જન્મેલી તે આ શબ્દોરૂપે બહાર આવેલી.

મને એ દુઃખ થાય છે.

ગંગલ

ગરીબ	આ	હેશની	વસ્તી*	
	કરોડો	જ્યાં	ભૂખે	મરતા,
ધનિક	ત્યાં	માગવા	આવે	
	મને	એ	દુઃખ	થાયે છે.
ન	ચાલે	ધર્મને	પંથે	
	કરી		સદ્ગર્મની	વાતો;
કુમાર્ગ		અજ્ઞને	દોરે	
	મને	એ	દુઃખ	થાયે છે.
કહેવું	કંઈ	મુખેથી	ને	
	હૃદયમાં		ઇચ્છાવું	કાંઈ,
કિયા	એ	બેયથી	ઉંઘી	
	મને	એ	દુઃખ	થાયે છે.

* એક ભાઈ કોઈ ફૂડ ઉઘરાવવા આવેલા ત્યારે પોતે આપું તો ખરું પણ આ લીટીઓ તેમને સ્ફુરેલી.

અભિલાષા

હજી સો વર્ષનું આયુષ્ય આ મારું થવાનું છે;^{*}
 સકળ સંસારનું દાદ્રિદ્રિ આ કરથી જવાનું છે.
 હદ્ય મારું મનુષ્યોના હદ્યથી માપવાનું છે;
 જીવન જનસમૂહના ઉપયોગ માટે આપવાનું છે.
 ઉખેડી મૂળ કજિયાનાં પ્રાણયનાં વાવવાનાં છે;
 બધે સુખસંપના સુપવિત્ર મંત્ર જપાવવાનાં છે.

અમરત્વની ચદર

પ્રભુના	ખોળામાં	પોઢું	છું,
	અમરત્વની	ચદર	ઓડું છું.
ચુમ્મીઓ	લક્ષ્મીજી	નિત્ય	ભરે,
	નીતરતે	નયને	સ્નેહ કરે.
વૈકુંઠની	ભૂમિ	રમવામાં,	
	પ્રભુ	પાર્શ્વ	લશ્કર નમવામાં

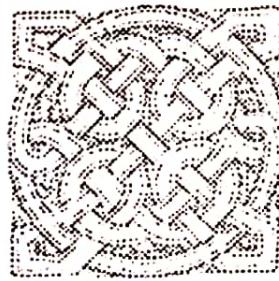
* એક વખતે પોતે બહુ બીમાર પડેલા અને લેડી રમબહેન બહુ ચિંતા કરતાં ત્યારે
 પથારીએથી આ કવિતા લખેલી.

ફરું છું શોધમાં એની

ગઝલ

સુકાઈ	આ	પ્રણય	સૃષ્ટિ,
	ગયો	ક્યાં	સ્નેહ મે ઉડી ?
બપ્યાની		મુવાફક	હું,
	ફરું	છું	શોધમાં એની.
જગતના		નાથને	મળવું,
	બતાવો	કોઈ	શી રીતે,
ગઈ	એ	ચિત્તથી	પ્રતિમા,
		દીવાનો	શોધમાં એની.
જુલમ		સંસારમાં	સઘળે,
	પ્રજા	તોબા	પુકારે છે,
નૃપો	ક્યાં	રામના	જેવા,
	ફરું	છું	શોધમાં એની.
ગહે,	છો	ના	ફરી આવે,
		નિરાંતે	જિંદગી ગાળે;
મને	એવા	ગરીબ	વહાલા,
	ભટકતો		શોધમાં એની.

પ્રભુની	સર્વ	બક્ષિસો,
	બધા	સાથે મળી ખાવી,
બતાવો	કોઈ	જમનારા,
	ઝું	શોધમાં એની.
બતાવે	ભૂલ,	શિક્ષા દે,
	ખપે	તો પ્રાણ પણ આપે,
તલબ	એવા	સુમિત્રોની,
	રખડતો	શોધમાં એની.

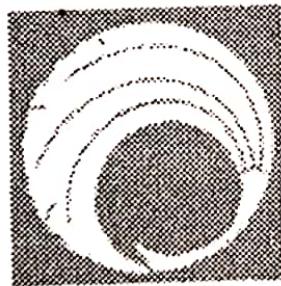
યુવાન થઈ જાવું છે.

ફરીથી	યુવાન	થઈ	જાવું	છે.
ઉપયોગી	જગતને		થાવું	છે,
જનસ્નેહ	પનઘટે		નહાવું	છે,
ફરીથી	યુવાન	થઈ	જાવું	છે.
જગને	ખવરાવી		ખાવું	છે,
સુખશાંતિ	તણું	જળ	પાવું	છે,
આનન્દ	ગીતકું		ગાવું	છે,
ફરીથી	યુવાન	થઈ	જાવું	છે.
પોતા	સમ	પરને	અહાવું	છે,
તપતાં	હદ્દ્ય	પર	ઇવાવું	છે,
પર	રક્ષણ	કાજ	ઘવાવું	છે,
ફરીથી	યુવાન	થઈ	જાવું	છે.
પ્રભુ	બાલક	સમ	પધરાવું	છે,
ગરીબોની	વહારે		ધાવું	છે,
દુઃખિયાંનું	કાંડું		સહાવું	છે,
ફરીથી	યુવાન	થઈ	જાવું	છે.

અધિકાર

અધિકાર નથી 'વાપરવાનો'.
 નથી એ જુલ્ભીનો 'પરવાનો'.
 છે ધર્મ ખરો પર પરવાનો,
 નહીં તો આખર ઓસરવાનો.

 સત્તાભૂમિ સેવાની છે,
 કિંદળી આ પર-સેવાની છે,
 લોકખ્યાતિ તો ફાની છે,
 સહુની ગઈ છે, જાવાની છે.

અતૂટ તુંબડી

તરશો નહીં કોઈ તરશો નહીં
પોતાની તુંબડીએ તરશો નહીં.

હું સમાન તરનાર કોઈ છે નહીં,
એમ ખોટું અભિમાન કરશો નહીં - પોતાની.

તરવા ગયો દ્રૌપદીનો જુલમગાર,
તેની દશાને વિસરશો નહીં - પોતાની.

શંકરના ભક્ત લંકરાય તણી હાલતને-
જોઈ એ પંથે વિચરશો નહીં - પોતાની.

ભક્તિના બાગનાં સુપુષ્પો તજ્જને,
દુર્ગધી ઓખરમાં ચરશો નહીં - પોતાની.

ઇશરનું નામ એક અતૂટ તુંબડી,
રાખો વિશ્વાસ તો તરશો સહી - પોતાની.

પ્રાસ્તાવિક

(૧)

ચતુર્ભૂજ હદ્યમાં બેસી,
 ભલે રક્ષા કરો મારી;
 ભુજાઓમાં હવે આવો,
 વખત આ યુદ્ધનો આવ્યો.

(૨)

શીખેલો પાઠ સૃષ્ટિને
 શીખવી તૈયાર કરવી છે;
 જગતની આવિવ્યાધિ ને
 ઉપાધિ સર્વ હરવી છે.

(૩)

પ્રજ્ઞા વિક્રમવાન સ્પષ્ટ વચની
 જે ચુસ્ત છે ભક્તિમાં
 તેઓ સેવક, અન્ય નારી નૃપની
 સંપત્તિ આપત્તિમાં.

(૪)

સારું નરસું દેખાયે છે
 પરમેશ્વરની કૃતિ માંહે જે,
 તે માત્ર ફરક દાણિનો છે,
 બાકી તો જે છે તે “તે” છે.

(૫)

આવી પડેલ સ્થિતિ ભોગવવી

એ જ ખરી મરદાની છે;
હિંમત રાખે થાય ન તાબે,
એ જ ખરો નર માની છે.

(૬)

મરેલા, જીવતા જગમાં

મહાપુરુષો ઘણાયે છે;
મને આ જનસમૂહ આખો,
મરેલો આજ ભાસે છે.

કરે તે ભોગવે, એવો, ન્યાય ઈશે કરેલ છે.
ઘણાય મરનારાઓ, મર્યાદ પહેલાં મરેલ છે.

આ ભવસાગર પાર તરી લે;
મરણ પહેલાં મિત્ર મરી લે;
સ્નેહજળે મન કુંભ ભરી લે,
આ જગને શુભ સ્વર્ગ કરી દે.

(૭)

છે આ શરીર ક્ષણભંગુર એમ માની,
પાછી ભરો ન રણરંગ વિષેથી પાની;
આપત્તિ શત્રુ પર સર્વ કરો ધસારો,
જીવ્યું ગણાય જગમાં જશ જો વધારો.

(૮)

પ્રિય સખી ગણી સાથે રાખીને જે રમાડે,
ચરણકુમળ માથે જે લઈને અડાડે;
અનુભવી જન એવા બાયલા જો ગણાય,
સતી પદ પૂજનારા રામ શેમાં ગણાય ?

(૯)

જો પ્રભુને સ્થાને બેસે છે,
તો પથ્થર પણ પૂજાયે છે;
તો ઈશ્વરથી જન્મેલ થઈ,
શીદ નાહક તું મુંજાયે છે.

(૧૦)

અસલ માર્ગ ફરી સમરાય છે,
ધૂળની ઉપર લીંપણ થાય છે;
કદી શિખામણ કો પરની લહે,
ગિરિ થકી શિવ ગંગા નીચે વહે.

ત હરિ

જે દુભાઈ ઉગારી શકે તે હરિ.
 ગૃહનારીને રાવણ જાય હરી,
 પ્રભુએ ગતિ મોક્ષની એની કરી,
 ફળી કયા પુણ્યની એ તે પુણ્યકળી.
 જે દુભાઈ ઉગારી શકે તે હરિ.

જરાસંધની દુષ્ટતા,
 શિશુપાળની ગાળ
 સંઘરનારો ધન્ય એ,
 ગોકુળનો ગોવાળ-

એ આહીરની બરદાવળી આકરી
 પાંડુપુત્ર તણી કરી છે ચાકરી,
 જે જે માર્યું તેને તેની 'ના' ના કરી-
 જે દુભાઈ ઉગારી શકે તે હરિ.

પૂતના આવી'તી સ્તન જેર ભરી,
 તોય માત જેવી ગતિ તેની કરી,
 એને છોડી બીજો કયો ધારું ધણી-
 જે દુભાઈ ઉગારી શકે તે હરિ.

પ્રભુકૃપા

(પ્રભાતિયું)

પ્રભુકૃપા અમૃત ઝરે છે,*
 સ્નાન તેમાં થાય છે,
 રોગ સઘળા આ શરીરના
 નાશ પામી જાય છે.
 તંદુરસ્તીમાં, સુખોમાં
 નિર્ભે છે જિંદગી,
 રોજ તાજાં સ્મરણ હરિનાં,
 રોજ તાજી બંદગી.

* પૌત્ર મહેશભાઈને લંડનમાં ડબલ ન્યુમોનિયા થયેલો અને ડૉક્ટરે કહ્યું કે 'He is in the jaws of death' ત્યારે આ શબ્દો પ્રભાશંકરે મહેશભાઈને લખી આપેલા અને રોજ સવારે મનન કરવા કહેલું.

આભ ફાટ્યું

આભ ફાટ્યું, ન થીગડું દેવાશો હો રાય,

આભ ફાટ્યું૦

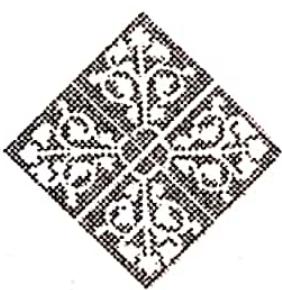
ગજે કાતરે ન માપ એનું થાશો-

હો રાય, આભ ફાટ્યું૦

સૂર્ય તેજવાન, તેમ જીવન અખિલ અવનિનું છે,

ગગનના પ્રમાણમાં તથાપિ માપ શું છે-

હો રાય, આભ ફાટ્યું૦

રામ પ્રતિ સીતાનાં વચનો

સદા સાથે રાખી સુખ અનુભવાયું અવનીમાં,
વળી વાળી વાલા પ્રણય રસની અદ્ભુત સીમા;
અરે અંતે આ શું વગર અપરાધે પરહરો,
ભમાવ્યા છે કોયે નહિતર તમે આમ ન કરો.

ગઈ ક્યાં એ પ્રીતિ વળી ગઈ કહો ક્યાં સુજનતા,
મહત્ત્વાની સાથે અનંદ સુનીતિ સરલતા,
ભરોસો રાખ્યાનું વચન દઈ શું હાય વીસરો,
ભમાવ્યા છે કોયે નહિતર તમે આમ ન કરો.

કદી પૃથ્વી ફાટે કદી ઉદ્ઘિ માજા પરહરે,
પરંતુ આવું આ રઘુપતિ કદી નાથ ન કરે;
કરીને પોતાનાં પછી પ્રિય અરે શું પરહરો,
ભમાવ્યા છે કોયે નહિતર તમે આમ ન કરો.

થયા છે શું એવા મુજથી અપરાધો તમ તણા,
તજો છો શા માટે નિમિત્ત વિષ હે નાથ હમણાં,
થયા હોય તોયે ઉચિત તમને માઝ જ કરો;
ભમાવ્યા છે કોયે નહિતર તમે આમ ન કરો.

નથી હું અજ્ઞાની સમજણ વિનાની પણ નથી,
કરો છો તેમાંનું કંઈ પણ અજાણ્યું ન મુજથી;
નકામા આવા શું મનમહીં વૃથા દોષ જ ધરો,
ભમાવ્યા છે કોયે નહિતર તમે આમ ન કરો.

અનુભવની ગોળી

અનુભવની ગોળી કડવી,
મુશકીલ બહુ લાગે ગળવી - અનુભવ૦

પરિણામે અમૃતથી મીઠી,
અન્ય દવા નથી જડવી;
જન જનની જુદી જુદા રંગની
પદ્ધતિસર સંઘરવી - અનુભવ૦

એક વખત ખાદી વ્યાધિ મટે,
કરી ખાવી નથી પડવી;
વખત જતાં ગુણ વધતો જાયે,
નથી સડવી ન બગડવી - અનુભવ૦

પર ઔષધશાળામાં ન બને,
નિજ શાળામાં ઘડવી;
અભિમાનના કચરામાંથી,
ધ્યાન રાખીને છડવી - અનુભવ૦

થાય ફાયદો ત્યમ ત્યમ મોટી,
માત્રા નિત નિત ગળવી;
ગમે તેટલી ગળો ગોળીઓ,
નથી તબિયતને નડવી - અનુભવ૦

રોગ ઘણા ને ઔષધ એક જ
એવી દવા નથી મળવી;
ખરીદો, જો ફ્રેન્ડે ભવની
હોય લડાઈ લડવી. - અનુભવ૦

ન બોલાણું કંઈ

(૧)

ન બોલાણું કંઈ રહી મન તણી વાત મનમાં,
 રજા લેવા ટાણે પણ કહી બતાવ્યું વદનમાં;
 ન રાખો આશા હે પ્રિયપતિ ફરી દર્શન તણી,
 સૂજેલાં અશ્રુથી નયન ફરકાવી મુજ ભણી.
 પરસ્ત્રીની સામી નજર કરતાં જોઈ મુજને,
 ન બોલી તે કંઈ પણ ચરણમાં રાખી ભુજને,
 જગ્ઘાવ્યું કે આથી મૃદુલ બરછીની પણ આણી,
 સૂજેલાં અશ્રુથી નયન ફરકાવી મુજ ભણી.

(૨)

હીરાના શુભ હાર કંકણ અને પે'રી ઢડાં ઝાંઝરો,
 ગુંથી કેશ વિચિત્ર વેશ ધરીને ઘારી ચડી દાદરો;
 પે'રેલાં પણ વસ્ત્ર નિષ્ફલ થયાં ને સર્વ આભૂષણો,
 નિદ્રાને વશ નાથ જોઈ મનમાં તે ખેદ પામી ઘણો.

એક મહારાજા વિના

સુંદર મહેલો સાવ સૂના,^{*}
 એક મહારાજા વિના,

 સર્વ ખાણાં આ અલૂણાં
 એક મહારાજા વિના.

 રાજવીનાં રાજ્ય સૂનાં
 એક મહારાજા વિના,

 અધિકારીઓ સ્વાર્થ નમૂના,
 એક મહારાજા વિના.

 આ જિંદગીની ક્યાં મજા છે ?
 એક મહારાજા વિના,

 આ તે અમોને શી સજા છે ?
 એક મહારાજા વિના.

* ભાવનગર નરેશ સ્વ. ભાવસિંહજી મહારાજના અવસાન પદ્ધતી દાદા ભાવનગરના એડમિનિસ્ટ્રેટર નિમાતાં ભાવનગર આવ્યા ત્યારે આ કવિતા થયેલી.

સહનતા

માતા ઉદરમાં બાળ પોશે,
એ અનોખી સહનતા;
પાણી ઉછેરી પોષતી,
એ સમ ન બીજી સહનતા.

કેમ સહન કરવું તે શીખો, એ જ પાઠ છે જિંદગીનો,
“સહન કરો” એ પ્રભુ આજ્ઞા છે, એ જ મંત્ર છે બંદગીનો.

શીખી લીઓ, શીખી લીઓ
શું “સહન કરવું” ચીજ છે;
આ જિંદગાનીની સફળતાનું
સહનતા બીજ છે.

નવીન વર્ષ

નવીન આ વર્ષ આરંભે, શુભેચ્છાના વિચારોમાં,
સ્મરણ મારું કર્યું સ્નેહી, તમારું એટલું એ ક્યાં ?
વિવિધ વ્યવહારમાં રહેતાં, સ્થળોનાં અંતરો રહેતાં;
અખંડિત સ્નેહસર વહે છે, તમારું એટલું એ ક્યાં ?
“તમારું એટલું એ ક્યાં” ફક્ત એ વાક્યમાં મારા
બધા ભાવો સ્વીકારીને, હદ્યથી ચાંપજો અમને.

૧૧૦

પ્રાસ્તાવિક

હું તો પ્રભુનો લાલ છું,
મારા હુકમમાં સર્વ છે;
તાબે રહે છે જગત પણ,
મારે ન એનો ગર્વ છે.

૧૧૧

પરવાર શું

વિચાતાં આંખ, આખા જગતથી પરવારશું,
પ્રતિષ્ઠા આ કણિકની તો પછી પરવાર શું ?
ગણે સંસારીઓ કિંમત અમારી છો ટકો,
પ્રભુ દરબારમાં ઉંચી અમારી બેઠકો.

૧૧૨

ખાયે, ન આપે અવરને

ખાયે પીયે આપ્યા કરે તે માત્ર માણસ જાણવા,
ખાયે, ન આપે અવરને તે પશુ સમાન પ્રમાણવા.

ગરીબને માટે મરે

તાબે રહે તે અન્યને તાબે કદી કરતા નથી;
સ્વાતંત્ર્યને ખોનાર, પરસ્વાતંત્ર્યને હરતા નથી.
અનુભવ તણી એ વાત છે, અનુભવ કરીને જોઈ લ્યો;
છે કામધેનુ ગાય અનુભવ, જે ગમે તે દોઈ લ્યો.
માર ખાનારો ન મારે, અન્યને તે એ સત્ય છે;
દુઃખીજનો નવ અવરને કદી દુઃખ હે તે તથ્ય છે.
જે દુઃખની ઘંટી વિશે પોતે દળાઈ નીકળે,
તે ઘંટીના પડમાં કદી બીજા જનોને નવ દળે;
જોયો ન હોય જુલ્મ જેણો, જુલ્મ તે પર પર કરે,
પણ જુલ્મથી દુઃખી થયેલો ગરીબને માટે મરે.

હદ્યથી આપનારાને

હદ્યથી આપનારાને અપાજો એકના લાખો
દુઃખોના ટળનારાને સુખી ગોવિંદજી રાખો.

થોરની વાડ

થોરની વાડને પાણી પાયા કર્યું
તો ય ત્યાં આમ્રનાં ફળ ન આવ્યાં.
બાવળોને અમે ખૂબ ખાતર ભર્યું
તો ય ત્યાં કંટકો માત્ર પામ્યા.

દુષ્ટને સ્નેહની સતત ચૂમીઓ ભરી
નેત્રમાં તો ય અમૃત ન જોયું
જગતમાં જન્મીને નાથ શું આ બધું
મહૃત આ સાવ આયુષ્ય ખોયું ?

ભૂત સેવા તણી લાલસામાં પ્રભુ,
આપનું છોડી સાનિધ્ય દીધું !
સ્વર્ગના સુખ થકી જગત સેવા ભલી
માનીને એમ સંન્યસ્ત લીધું.

વૃક્ષનો પોકાર

વૃક્ષ પોકાર મને કરતું'તું*
 ને મારું મનનું ઠરતું'તું

“મારી છાયામાં બેસી જા
 મારી શાંતિમાં પેસી જા
 પ્રિય આ દેશતણો તું દેશી થા.” વૃક્ષ૦

“કલ્પતરુ મારો તે આપે
 છો ને મૂર્ખો તરુવર કાપે
 તોપણ તે કોને નવ શાપે.” વૃક્ષ૦

“મારી માર્ઝક ઊંચે ચડવાનું
 મન હોય ગગન સુધી અડવાનું,
 પણ લે તો જનને નવ નડવાનું.” વૃક્ષ૦

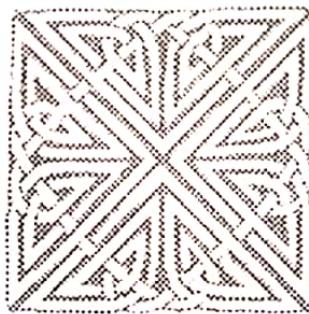
“હું આપું છું ફળ તારે કાજે
 બીજાને ખવરાવી ખાજે
 સ્નેહે નવરાવી તું નાજે.” વૃક્ષ૦

* આ કાવ્ય ૧૮૭૬ના ઉનાળામાં વીરમગામ અને અમદાવાદ વચ્ચે મુંબઈ જતાં લખાયું.

“પદ્ધતર મારે પણ ફળ દેજે
હુંથી એ શિક્ષા તું લેજે
જે થાયે તે સર્વ સહેજે.” વૃક્ષ૦

“હું દીનવચન ક્યાંયે ન કહું છું
જળધર આધારે જ રહું છું
તું પણ રેજે એમ ચહું છું.” વૃક્ષ૦

એ શબ્દ મધુર વૃક્ષો બોલે છે
ઉંડું મુજ અંતર ખોલે છે
તેથી આનંદ શિર તોલે છે. વૃક્ષ૦

પૂ. ગાંધીજને લગતાં કાવ્યો

૧૧૭

રમકડાં

રમકડાં બાપુ મને આપો^x
 આજ જોઈએ મધુર મોરલો,
 કોયલ કાળી કાલ;
 રાતે આજ ઉતારશું ચાંદો,
 સૂર્ય પ્રભાતે લાલ. રમકડાં૦

એક ભમરડો મજબૂત જાળી,
 જીણી લાંબી આર;
 ભાઈબંધનો ભાંગું ગરીયો,
 એવો મારું માર. રમકડાં૦

ચાવી વાળી મોટર જોઈએ,
 નાનું એરોપ્લેન;
 તહાલો બાપ કદ્દી ના ન કહે,
 જો બાળક લે હેન. રમકડાં૦

એ મોટરે છિમાચલ ચડશું,
 ગગન વિમાને અડશું;
 બધાં બાળકો સાથે જઈને,
 પ્રભુના કાન પકડશું. રમકડાં૦

હાજ કરો કાગળનું મોટું,
માહિમ દરિયે તરવા;
અમે બધાં અંદર બેસીને,
જશું વિલાયત ફરવા. ૨૮૫૩૦

નિશાળ અમને કડવી લાગે,
રમવા ધોળ સ્વતંત્ર;
રોજ કહેતા સૌ સ્વતંત્ર છો,
શીદ રોકો મુજ તંત્ર. ૨૮૫૩૦

નહીં દેશો સત્યાગ્રહ કરશું,
અપવાસશું પજવશું;
બધાં બાળુડાં સાથ મળીને,
બાળક ભાવ ભજવશું. ૨૮૫૩૦

જે કહેતાં તે રોજ આપતા,
આજ કહો છો ના;
હવે નહીં ચાલે બાપુજી;
આપ તણું પણ ભા. ૨૮૫૩૦

* આ કાવ્યથી ગાંધીજી બહુ ખુશી થયા હતા અને મહાદેવભાઈ પાસે બધાની વચ્ચે ગવરાવ્યું હતું.

ખાદી

કૃષ્ણ ભગવાનના પહેરવાના પીતાંબર થકી

પુનિત ગાંધીની ખાદી,

રાજ, મહારાજ, સમ્રાટના તાજથી

સોગણી કીમતિ સાદી ખાદી.

દેશ આબાદીનું મૂળ મરાહૂર

સ્વાતંત્ર્યને જન્મ દેનાર ખાદી,

સર્વ સામાન્ય ઠંકણ ધની ગરીબનું

હિંદના રાજની રાજગાદી.

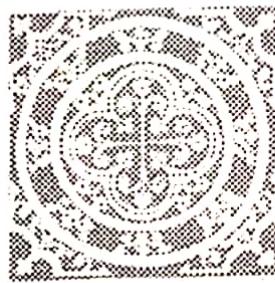
ગોપીનાથજીને પ્રાર્થના

ગોપીનાથજી તરત આવજો
 ગરૂડ ચડી ભગવાન
 રહે દેશનું, ગાંધીજીનું
 આખર ઊંચું સ્થાન
 સાન એ સત્તાને દેજો
 અમારું પ્રાર્થન મન લેજો - અમારું૦

 વિશ્વભર છે નામ છતાં પણ
 વિશ્વ ઉદર છે ભૂખ્યાં
 તારણહાર ગણાઓ છો
 પણ જનતા જીવન દુખ્યાં
 સૂક્ષ્યાં આશ સરોવરિયાં
 આપવિષ અવર કિનારો ક્યાં - આપવિષ૦

 દેશ દેશમાં હાક વાગતી
 અર્જુન પાંડવ કેરી
 આપ સારથિ બની જતા
 ત્યાં ત્રાસ પામતા વૈરી
 ઝરી પવન જાય ચાલી
 અહીં એ કરજો વનમાળી - અહીં૦

હિંદ બ્રિટનની વધે મિત્રતા
 કટુતા સર્વ વિરામે
 કામે યશ સમરાટ, હિંદ પણ
 સાચું સ્વરાજ્ય પામે
 વામે અભિલ વિશ્વના કલેશ
 કરો એ પ્રાર્થન પૂર્ણ રમેશ - કરો

એ નહિ બને

ઘર છોકરડાં ઘંટી ચાટે, પાડોશીને આટો.

પણ આ તો પરદેશી લુંટે છે સોનાની પાટો.

એ તો નહિ બને રે !

ના, મા ! નહિ બને રે !

ના. ના. નહિ બને રે !

મરશું, ખૂબ જગડશું, થાશું મા માટે હેરાન.

ભલે દેશ આખો થઈ જાયે જંગલ કે વેરાન.

પણ એ નહિ બને રે !

ના, મા ! નહિ બને રે !

ના. ના. નહિ બને રે !

ગાંધીજી છે સપુત તમારા, અમે કપુત ન થાશું.

હિંદ માતને બચાવવાને બધા યરોડા જાશું.

પણ એ નહિ બને રે !

ના, મા ! નહિ બને રે !

ના. ના. નહિ બને રે !

પરદેશી, પરદેશ પધારો, દેશ અમારો છોડો.

એ જ બૂમ વાનરસેનાની બોલી વાનર ઢોડો.

રે, ના. નહિ બને રે !

ના, મા ! નહિ બને રે !

ના. ના. નહિ બને રે !

ગાંધીના ચરખા

ગાંધીના ચરખા જ્યારે ઘરોઘર ફરશે વાલા,
હિંદનું રાજ્ય ત્યારે તરશે હોજુ હોજુ.

અહિંસાનો જાપ થાશો, જાડાં કપડાં પહેરાશો,
ત્યારે આ ગોરાઓ થરથરશે હોજુ હોજુ.

હિંદુ મુસલમિન મળશો, જાતોના ગર્વ ગળશો,
સાચું સ્વરાજ્ય ત્યારે મળશો હોજુ હોજુ.

ભાષાતરમાં ધર્મ ભળશો, ખોટો આંદબર ટળશો,
ત્યારે ગયો દી' પાછો વળશો હોજુ હોજુ.

ચાંદોબિલ્લા મેલાશો, નોકરી પગથી ઠેલાશો,
સાચું સ્વાતંત્ર્ય તો ફેલાશો હોજુ હોજુ.

કડવી ભાષા છોડાશો, શાંતિમાં મન જોડાશો,
સત્તાનો દોર તો તોડાશો હોજુ હોજુ.

લાલચ છોડી દેવાશો, દુઃખોથી મન ટેવાશો,
સુખમાં તો ફાંસી પર રેવાશો હોજુ હોજુ

કેદી તો થાવું, હસતાં ફાંસી પર જાવું,
મરતાં પણ સ્વદેશગીત ગાવું હોજુ હોજુ.

હોયે જો સ્વતંત્ર થાવું, રીસે તો લવ ન ભરાવું,
તોહીને કદીયે પણ નવ જાવું હોજુ હોજુ.

મારે તો માર ખાવો, ગાંધીનો મંત્ર ગાવો,
મદદે તો વેલો ધારો માવો હોજુ હોજુ.

લક્ષ્મીજીનો પત્ર

એક વૈકુંઠથી પત્ર આવીયો રે,
 લખે માતા લક્ષ્મીજી મુદ્દામ,
 ગાંધી માટે ચિંતા નહીં રાખશો રે.
 જેમ ધાયા ગજેન્ડ રાડ સૂણી પ્રભુ,
 તેમ ગાંધી માટે છે તૈયાર,
 ગાંધીજીની ચિંતા નહીં રાખશો રે.
 પાર્થ કૃષ્ણજીની જેવી હતી જોડલી રે,
 એમ મોહન મોહનની મિત્રાઈ. - ગાંધીજીની ચિંતા
 હ્રિકર એકાંતવાસી ના કરો રે,
 એની સાથે છે નંદકિશોર. - ગાંધીજીની ચિંતા
 કારાગૃહની અંધારી કોટી રે,
 એને લાગે છે, સ્વર્ગની સમાન. - ગાંધીજીની ચિંતા
 વસુદેવ દેવકી તણી કેદથી રે.
 ગયું કંસ મહારાજ તણું રાજ્ય. - ગાંધીજીની ચિંતા
 એમ ગાંધીજીના જેલવાસથી રે,
 મળી જાશે આ હિંદને સ્વરાજ્ય. - ગાંધીજીની ચિંતા
 શરીર બંધ તોય જીવ એનો મોકળો રે,
 હંદ્ય હંદ્યે વાગે છે ભણકાર. - ગાંધીજીની ચિંતા

એક સુકલકડી શરીર છે, રે,
 તો ય ગભરાવે છે સામરાજ્ય. - ગાંધીજીની ચિંતા
 પિંડ બંધાઈ ભક્તોને છોડવે રે,
 એ તો મોહનજીનો સ્વભાવ. - ગાંધીજીની ચિંતા
 જેમ માધવ સુદામાને એકત્તા હતી,
 એમ મોહનને મોહનનું માન. - ગાંધીજીની ચિંતા
 દિવસ આખો શંકરાદ સેવા કરે છે,
 રાત સેવાનું કાનજીનું કામ. - ગાંધીજીની ચિંતા
 ખાનપાન ને મનેય તજી શામળો રે,
 એક રાજે ગાંધીનો ઉચાટ. - ગાંધીજીની ચિંતા
 કહે લક્ષ્મીજી સૂણો સંસારીઓ રે,
 પ્રભુઆજ્ઞાથી પત્ર આ લખાય. - ગાંધીજીની ચિંતા
 પ્રભુ સૂતરને તાંતણો બંધાય છે રે,
 એમ પૂરે છે, સર્વ શાસ્ત્ર શાખ. - ગાંધીજીની ચિંતા
 ગાંધીજીએ વણ્ણો સૂતર તાંતણો રે,
 તેણો બાંધી લીધા ત્રિલોકીના નાથ. - ગાંધીજીની ચિંતા

* આ દ્વિર્થમાં છે અને શંકરલાલ બેન્કરને પણ લાગુ પડે છે.

શાંતિ રાખો

શાંતિ રાખો રે શાંતિ રાખો
 શાંતિ રાખે પ્રભુ પ્રસન્ન થાય જો
 રે શાંતિ રાખો.

શાંતિ રાખી વસુદેવ દેવકીએ
 વાર કીધી તો આવી કૃષ્ણજીએ
 દિવસ આવવો છે હિંદનો હજુથે
 રે શાંતિ રાખો.

શાંતિ રાખી પ્રહુલાદ ભક્તરાજે
 આવી વાર કીધી ત્યાં તો કૃષ્ણરાજે
 એમ આવશે પ્રભુજી હિંદ કાજે
 રે શાંતિ રાખો.

શાંતિ રાખવા શ્રી ગાંધીજી કહે છે
 દેશ માટે દેશભક્ત સૌ સહે છે
 શાંતિવહનમાં સ્વરાજ્ય તો વહે છે
 રે શાંતિ રાખો.

શાંતિ રાખો ભરો ન પાછી પાની
 શાંતિ સાચા સ્વાતંત્ર્યની નિશાની
 શાંતિ એક માત્ર હિંદની ભવાની
 રે શાંતિ રાખો.

યરોડા

પડવો એક હિંદે પોકાર,
પહોંચ્યો વૈકુંઠ દરબાર.

જબકી ઉઠવા ત્રિલોકીનાથ,
લક્ષ્મીજીએ જઈ જાત્યો હાથ.

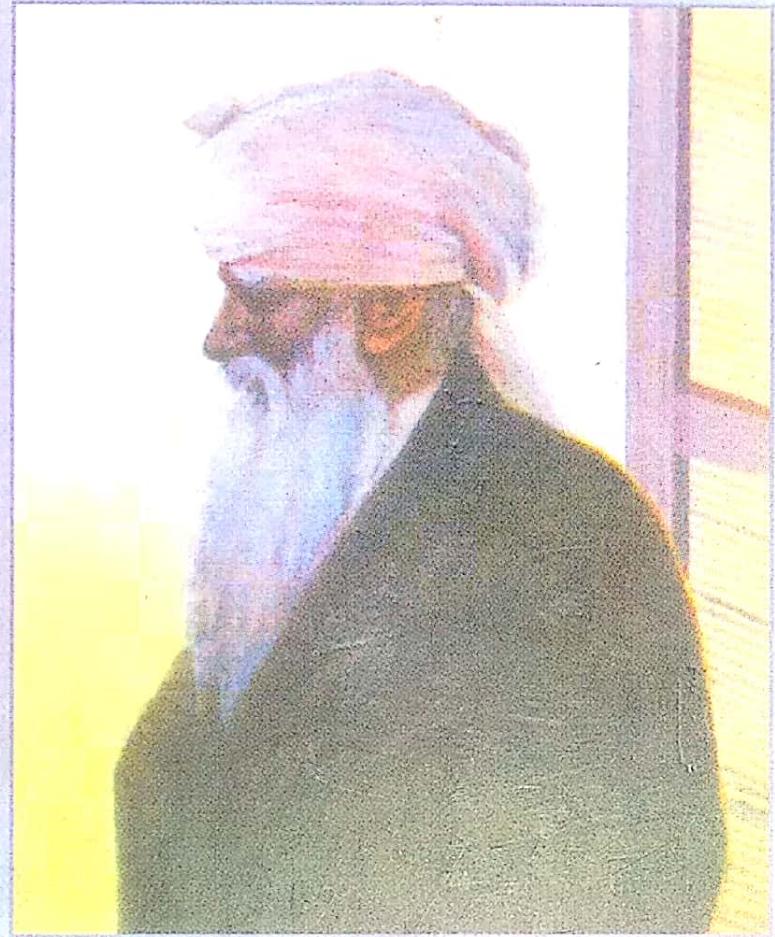
“વળી આજ ક્યાં છે સવારી” ?
“રોક નહીં દે જવા પિયારી,

ભક્ત એક દુઃખે પીડાય,
ણું સંઘું નહીં એ જાય,

હિંદમાં યરોડાની જેઈલ
ત્યાં વહે છે સ્નેહ તણી રેલ.

ભક્તના હંદયમાં છે ગંગા,
તેમાં ન્હાશું ને થશું ચંગા.”

ਦੁਖੀ ਕੇ ਦੱਈ ਕੇ ਕੋਈ ਭੂਲੇਲਾ ਮਾਰਗਵਾਣਾਨੇ,
ਵਿਸਾਮੋ ਆਪਵਾ ਘਰਨੀ ਉਘਾਡੀ ਰਾਖਜੋ ਬਾਰੀ.

ਗਰੀਬਨੀ ਢਾਢ ਸਾਂਭਣਵਾ, ਅਵਰਨਾਂ ਦੁਖਨੇ ਫਣਵਾ,
ਤਮਾਰਾਂ ਕਈ ਨੇਤ੍ਰੋਨੀ ਉਘਾਡੀ ਰਾਖਜੋ ਬਾਰੀ.

ਪ੍ਰਾਣਧਨੋ ਵਾਧਰੋ ਵਾਵਾ, ਕੁਛਂਦੀ ਦੁਖ ਵਾ ਜਾਵਾ,
ਤਮਾਰਾਂ ਸ਼ੁਦਧ ਹਵਦਧੋਨੀ ਉਘਾਡੀ ਰਾਖਜੋ ਬਾਰੀ.

ਥਧੇਲਾਂ ਦੁਖ ਕਮੋਨਾ ਛੂਟਾ ਜੰਝਰਥੀ ਥਾਵਾ,
ਜ਼ਰਾ ਸਤਕਰਮਨੀ ਨਾਨੀ, ਉਘਾਡੀ ਰਾਖਜੋ ਬਾਰੀ.

9 788184 804751

੩. 110